

FÖRSTA KAPITLET.

Allmogens samhällsklasser.

I Rigskvädet från slutet af första årtusendet omtalas i Norden tre samhällsklasser: *träl*, *karl* och *jarl*. Om den förstnämndas lefnadsvanor heter det:

Rig kom till ett hus med dörr'n på glänt:

In gick han; eld var å golfvet,
och gråhåriga makar vid härden sutto,
Åe och Edda med åldrigt huckle.

— — — — —
Gaf honom Edda grof lef,
tung och tjock af trängda sådor,
bar så mera på bordet fram,
soppa i skålen, som hon i skifvan satte,
samt stekt calf kräsligaste sofvel.

— — — — —
Barn fick Edda, och det östes med vatten,
var gråsvart i hyn och fick beta *Träl*.
Han hade skrynkligt skinn å skrumpna näfvar,
krökta knogar och kartnaglar,
knöliga fingrar, knotigt anlet,
lutande rygg och långa hälar.
Han växte till och trufdes väl,
kom sig för, krafterna spände,
bastrep band, bördor redde,
drog ris hem dagen i ända.
Gångande slinka till gården kom
med ärriga sålor, solbrända armar
och nedböjd näsa: hennes namn var Tir.
Midt på golfvet sig mön satte,
och hos henne husets son.

— — — — —
De lade gårdar, gödde åkrar,
drefvo getter i vall,
hade svinafvel och samkade torf.

Rig kom till ett annat hem, där mannen, Afve, med vårdadt skägg och väl sittande skjorta täljde trä vid väfbom. Hans hustru, Amma, satt bredvid honom:

Satt där ock hustrun, svang sin rock,
breddde famnen, byggde väf;
klut var å håret, krage för barmen,
duk på halsen, och dvärgar på axlarna.
— — — — —
Barn fick Amma, och det östes med vatten,
kallades *Karl*, vardt klädt och lindadt,
var rödlätt och täkt, hade tindrande ögon.
Han växte till och trufdes väl,
oxar tamde, årder gjorde,
timrade hus och höga lador,
gjorde kärra och körde plog.
De hemskjutsade mö med hängande nycklar
och getskinnskjortel och gifte med Karl.
Snar hon hette, höljdes i brudlin.
De byggde som makar, blandade häfvor,
bäddade säng och bo satte.

Slutligen kom Rig till det tredje hemmet, där 'Fader' och 'Moder' bodde:

Husfadern satt och snodde sträng,
krökte båge och klöf ut pilar;
men husmodern, att sina armar hölja,
linne strök och ärmor stärkte.
— — — — —
Då tog Moder märkt duk,
hvit af lin, och lade på bordet;
se'n lade hon lefvar tunna,
hvita af hvete, vänt på duken.
Fulla fat fram hon satte,
silfverslagna med sofvel på bordet,
fett fläsk och fågelstek,
vin i kanna, kalkar med beslag;
där vardt drucket och glammadt, tills dag grydde.
— — — — —
Moder fick son, som i silke lindades,
vattenöstes och *Jarl* nämndes;
han hade gyllne hår, ljusa kinder
och ögon, eldiga som ormaungars.
Jarl där växte vän på tilja,
svang sin sköld, snodde sträng,
krökte båge, klöf ut pilar,
slungade spjut, svang lansar,
hetsade hundar, hästar red,
slog med svärd och sam på vågen.
— — — — —

Upp vuxo ljufligt Jarls söner,
hästar tamde, holkade sköldar,
skrapade spjutskaft och skakade lansar.

Att döma af denna skildrig hade Norden vid tiden omkring år 1000 tre klasser af folk: stormännen, 'jarlarna', hvilka öfvade sig i krigiska idrotter utan att taga någon del i landtbruket; landtbrukarna, 'karlarna', hvilka skötte åkerbruk och boskapsskötsel samt åtnjöto den frie landtmannens välmåga som lön för eget arbete; tjänarna, 'trälarna', hvilka utförde gröfre landtbrukssysslor åt andra.

Skillnaden mellan de två högre klasserna kan endast ha bestått i större eller mindre rikedom på jord samt därmed följande större förmåga att hålla sig med tjänare som hjälp vid arbetet. Öfverklassen, jarlaättlingarna, hade tid att tänka på de krigiska idrotterna, emedan arbetet utfördes af andra. De kommo därför att utgöra det värjande ståndet, krigarekasten, som allt mera slöt sig till konungen och så småningom öfvergick i hans tjänst. Medelklassen, karlaättlingarna, hade hjälp till de gröfre sysslorna, men fingo så väl själfva som deras barn, gå med i arbetet, och tiden, som kunde ägnas åt det allmänna, blef därför ringa. Ur denna klass uppstod den skattedragande bondeklassen. Tjänareklassen, trälättlingarna, fingo utföra sitt arbete utan annan lön än uppehållet. De kunde ej lösgöra sig själfva ur den beroende ställning de ofta redan genom födseln kommit in i, och fingo därför träla för andra, så länge de lefde.

Söka vi efter orsaken till dessa tre klassers uppkomst, finna vi lätt, att de två högre utbildat sig ur vissa jordars bättre eller sämre beskaffenhet samt enskilda släkters större eller mindre förmåga att sammanhålla jorden under ett färre antal egare. Trälklassens uppkomst kan ha varit jämförelsevis gammal, i det att tjänarna ha uppstått ur de underkufvade stammarna, hvilka en gång bebott Norden före den germanska stammens invandring. Trälståndet gick i arf, och trälbarnen måste stanna å gården, om de behöfdes där, i annat fall såldes de bort till någon annan. Köpenskapen med trälar är en åldrig institution i Europa. Att besegrade folk gjordes till trälar har likaledes varit vanligt öfver alla europeiska länder. Under vikingafärderna fick man rikligt tillfälle att förvärfva slafvar, och vi finna därför under vikingatiden slafväsendet florera i högre grad än under andra tidsåldrar.

En arabisk författare, som omkring år 900 besökte Ryssland, såg där svenska vikingar. Han berättar om dem: »När de anfalla ett folk, sluta de icke, förrän de hafva tillintetgjort det. De utplundra de besegrade och göra dem till trälar. De angripa slaverna, komma till dem på skepp, gå i land, taga dem till fånga, bortföra dem och sälja dem».

Ur detta slafväsande utvecklade sig det första tjänsteförhållandet å landtgård vi känna. Antalet slafvar en landtman kunde hålla berodde på gårdens förmåga att ge uppehälle åt dem. Å storgårdarna kunde antalet gå upp till 12 eller flera, å en medelstor svarade mot 12 kor och 2 hästar: 3 trälar. Småbruk, som sköttes af ägaren och hans hustru med hjälp af barnen, fingo åtnöja sig med en trälinna.

Trots den beroende ställning slafven innehade, fanns dock alltid plats till större och mindre frihet. Å de stora gårdarna, där husbonden ej tog någon del i landtbrukets skötsel, måste inom slafvarna utses förmän, som fingo ha uppsikt öfver de andras arbete. Ur dessa förmän kunde till sist uppstå en slags torpare eller arrendatorer, i det att en storbonde kunde lämna skötseln af en hel gård helt och hållet åt en träl. Ansedda höfdingar höllo ofta trälar till uppassare eller betjänter. En sådan betjänt (*skosven*) var ofta sin herres ständige följesman, och förhållandet mellan honom och husbonden blef ofta ganska förtroligt. Som hushållerska eller ladugårdsförestånderska kunde äfven trälinnan erhålla en ganska betydande plats i det landtliga hushållet. Som amma och vårdarinna åt husbondens barn vann trälinnan någon gång en lyckligare ställning i familjen.

Då kärleksförhållande uppstod mellan husbonde och trälinna, kunde egendomliga förvecklingar uppstå. Barn af fri och träl fingo i äldre tid bli trälar, men på landskapslagarnas tid lydde bestämmelsen: »Barn följa alltid bättre hälft». Barnet blef alltså fritt men arflöst, liksom oäkta barn i långt senare tid.

En fri kunde nedsjunka i trälarnas klass af olika anledningar: som straff för brott eller på grund af oförmögenhet att sköta och handhafva sitt gods. I detta senare fall (*gäfträlar*) var det i synnerhet ålderstigna personer, som sökte undkomma tiggarslafven.

KöpanDET och säljandet af trälar var mycket vanligt. Prisen varierade, men vid slutet af första århundradet gällde i allmänhet en manlig träl 3 mark, en kvinnlig 1 mark. VärDET af dessa pris kan bedömas däraf, att 1 mark var då gängse priset på en bra ko eller oxe.

En träl kunde köpas till frihet och t. o. m. efter god och trogen tjänst af husbonden förklaras fri. Ju mildare sederna blefvo, dess oftare förekommo dessa öfvergångar från träl till fri. Kristendomens rättsuppfattning, att alla voro lika inför Gud, bidrog i hög grad att omstämman sinnena till förmån för trälar. Då en kristnad låg på sitt yttersta, brukade han därför ofta frigifva sina trälar. Ett annat sätt var, att missionärerna köpte trälar, frigafvo dem och utbildade dem vid skolor i utlandet till missionärer själfva. På detta sätt öfvergingo så småningom trälar till fria arbetare. Till slut fann bonden det förenadt

med sin fördel att ej ha slafvar. På en landtgård kräfdes en viss tid på året ett strängare arbete än under en annan. Hade han nu trälar, måste han underhålla dem såväl under den med arbete öfverhopade som den mindre mödosamma tiden. Det kunde bli dyrare att med kläder och föda ansvara för en träl året om än att betala en arbetskarl under arbetstiden. Antalet slafvar inskränktes således först till det oundgängliga antalet, som kunde behöfvas året om. Under sommar och höst tog man sedan en eller flera arbetskarlar i tjänst och skiljde sig ifrån dem, så fort vintern kom. På så sätt hade man fått två tjänande stånd: träl och fri arbetare. Tidsandan gick emellertid i riktning mot bortskaffandet af trälklassen, och allt efter hand minskades deras antal. I Östgötalagen heter det: »Nu får ingen gifva sig till gäfträl, ty det afskaffade Birger Jarl». Samma bestämmelse återkommer i Upplandslagen från slutet af 1200-talet. En fri fick således ej ge sig till träl, ej heller en brottsling straffas med trälsyssla. Det officiella afskaffandet af trældomsväsendet skedde slutligen 1335 vid Magnus Erikssons kröningsfärd. »Intet barn, som födes af kristen fader eller moder, må hållas som träl eller kallas träl.»

I stället för bonde och träl kommer således förhållandet bonde och dräng. »Den vare bonde, som orkar göra skatt; den ej orkar skatta, vare legodräng», blef den regel, som lades till grund för den nya grupperingen af den svenska allmogen. Vi må emellertid ej tro, att man uteslutande fick 'drängar' bland de obesutne. Bonden behöfde jämte den för året stadde tjänaren arbetsfolk för sommaren och hösten. Gent emot dessa hade bonden endast skyldighet att sörja för mat och lön under arbetstiden. Den öfriga delen af året, då intet stod att få, fingo de försörja sig själfva. Dessa arbetsfolks ställning blef tämligen rättslös. Ingen husbonde sörjde för dem, och samhället ansåg sig ej heller behöfva ha några skyldigheter gent mot dem. De hade ingen jord utan bodde å andras ägor. De torde ofta ha sysselsatt sig med handverk och fingo till sist rättigheten att å landet uppköpa sina råämnen och arbeta hos bönderna. De öfvergingo således i en ny klass: handverkarna.

De gamla, som ej längre orkade förtjäna sitt uppehälle, hade förut kunnat gifva sig till gäfträlar, men nu fanns intet sådant skydd. Af dem uppstod således nu en grupp af kringvandrande utan arbete. Till deras skara sällade sig en del obesutne, som ej hade lust att arbeta, och så uppstod en klass, samhällets rättslösaste stackare — *uslingarna*, som samhällets lyckligare lottade förr kallade dem — *tiggarna*, som vår tid hellre kallar dessa olyckliga.

Tiggareklassen är en institution, som uppstått ur kristendomens

likställighetsprinciper, utan att prästerskapet har någon skuld i dess uppkomst. Tvärtom har det utgjort kristendomens första och vackraste uppgifter alltsedan Kristi egen tid att visa barmhärtighet mot nödlidande. Det blef kyrkans svåraste uppgift att sörja för de fattiga. Prästen hade tillsynen öfver dem, men församlingen fick tänka på några utvägar att uppehålla lifvet på dem.

Att följa fattigvårdens utveckling kan ej här vara min uppgift, men några smådrag om tiggarnas ställning under gångna sekler kan i mångt och mycket belysa allmogens samhällslif. Under medeltiden slöto de sig ofta samman i hopar och sökte till städerna, där de lättare kunde tigga sitt bröd än på landet. Ute i socknarna försörjdes de genom kringgång i socknen, eller också gingo de från by till by utan att vara »boende» å någon bestämd plats. Samhället sökte bringa ordning i systemet genom att gifva bref åt vissa, som hade rätt att tigga, men det var omöjligt att kontrollera alla. Trots den stora mängden af tiggare, som allmänt omtalas under 1400- och 1500-talet, synes deras ställning dock i regel ha varit relativt god. Under 1600-talet nämna besökande främlingar ofta tiggarna, men ingen af dessa har något direkt klandrande att säga om samhällets vård af dem. Fransmannen Ogier säger 1634: »Allmogen är för öfrigt hvarken obekvämt eller fattigt klädd; jag kan ej påminna mig, att jag i Sverige sett någon naken eller trasig. Som de förmögnare ej visa öfverflöd, så förgås ej heller de fattiga i elände.» Den öfverhandtagande lyxen och framför allt brännvinet synes under 1700-talet i någon mån ha förändrat förhållandena. Linné antecknar från sin Västgötaresa 1746: »Tiggare hade skocketals samlat sig vid landsvägen, att man knappt sett flera i Brabant». Samtidigt kan han emellertid från Alingsås skriva: »Tiggare finnas här inga, ty när de komma, sättas de in på verkstäderna». 28 år senare säger M. G. Crælius från Kalmar läns mellersta och norra del: »Fattigstugor äro väl både vid Mörlunda och Södra Vi kyrkor uppbyggda; men som kostnaden att mata och löna folk till de fattigas vårdande och skötsel är nog dryg, dessutom de fattiga och sjuka bäst trifvas hos sina anförvandter och släktingar, så äro sällan några fattighjon uti dessa stugor, utan hafva genom församlingarnas och prästerskapets goda anstalter, sådana författningar blifvit tagna i alla församlingar, att sjuka och eländiga fattiga, få visst i underhåll och skötsel hos sina anhöriga, eller om sådana icke finnas, af någon som församlingen därtill utser; så att, om nöden ej är så stor, att bönder och torpare måste gripa till tiggartafven, försörjer hvarje församling rikeligen sina fattiga; ty uslingar, som ej kunna med något arbete tjäna sig födan, få, i anseende till deras omständigheter, tillräckligt understöd i säd och matvaror;

bräckliga och orkeslösa, som dock kunna något förtjäna, få någon liten hjälp, så att inrättningarna, sådana de nu äro, äro bättre än med fattigstugor, uti hvilka uslingarna ofta i brist på ved och värme lida nöd; utom det, att de ej alltid råka den, som dem ömsint sköter.»

Under andra hälften af 1700-talet omtalas de fattigas tiggarvandringar af prosten Pehr Osbeck i södra Halland (1796): »Således klagas här allmänt öfver, att främmande tiggare från städer och land, icke allenast från vår egen landsort utan ock från Skåne, Småland och andra aflägsna ställen, fara omkring till så stor myckenhet, att innebyggarna kunna på en liten tid fås till en hel stad, och äro en del friska och hurtiga både af man- och kvinnfolk. En del skjutsas omkring på vagnar, hvarför ock hvarje by är försedd med sin tiggartafla, som flyttas ifrån man till man, att utmärka hvem det tillkommer att skjutsa uslingen, hvilken sed kanske härrör af konung Kristian III:s recess, Kjöb. 1577 art. 62: 'I sognen faa de fattige tigge, eller i herredet med brev'. Men nu sker det utan bref. En del låta sig nöja med att gå, när de få någon, som bär gåfvorna. Den tiden har varit, då jag kunnat räkna 16—20 tiggare om dagen, förutom stortiggare. Det ses knappt så många i de spanska städerna, hvarest allmosor utdelas för de fattigas själars skull. Det är utan gensägelse församlingens skyldighet att föda de arma, som icke ha så förmögna anhöriga, att de kunna underhålla dem, men att barn, som bruka hemman, låta sina föräldrar öka tiggarskaran är bedröfligt.»

Osbecks beskrifning af förhållandena på 1780- och 90-talet är i många afseenden lik den Stolt ger af förhållandena på 1820-talet: »Om jag nu skulle nämna något om fattigvården denna tid, så intogos på roten endast sådana fattiga, som för ålder icke kunde reda sig själfva och därtill saknade allt mänskligt skydd af anförvandter. De fingo ur fattigkassan en riksdaler till jul och en vid midsommar; mera kunde icke kassan lämna, ty hon hade ingen annan tillförsel än små frivilliga gåfvor vid nattvardsgång, bröllop eller genom testamenten efter döda samt något från fattigbössan, jämte tillfälligtvis någon extra gåfva. Dessa fattighjon fingo gå omkring inom roten, så länge de orkade, och sedan togo bönderna dem i sina hus hvar sina dygn samt skjutsade dem mellan byarna.»

Den utförligaste beskrifningen af fattigvårdsförhållandena i gamla tider ger oss Eva Wigström från 1840-talets Skåne: Man var på den tiden nästan stolt öfver sina tiggare och talade om dem på samma sätt, som våra dagars kapitalister tala om sina höga skatter, ty tiggarna visste lika väl som våra beskattningskommiteer, hvar något stod att få. De kunde indelas i olika grupper. En vanlig grupp utgjordes af de s. k.

'byns egna' tiggare, till hvilka maten bars hem, när de vanliga besöken uteblefvo, och man sålunda kunde sluta sig till, att sjukdom lagt hinder för vandringarna. En annan grupp var 'utsocknevandrare'. Dessa bedrefvo ofta tiggeriet som yrke och både ingalunda om en »näfve to» eller »en hand hör i Guds namn», som de andra, utan talade om sin »årliga uppbörd». De kunde bedrifva sin affär så stort, att de foro omkring med häst och kärra. En tredje grupp voro de s. k. 'tosin-garna', hvilka antingen voro eller ställde sig som något sinnessvaga. De voro mer eller mindre roliga att ha att göra med, och man roade sig på deras bekostnad af hjärtans lust. En annan grupp af tiggare och rolighetsmakare på en gång var 'sockenfriarna', som framställde en viktig hjärteangelägenhet på skämt. En grupp med flera underafdelningar tillhörde de som med lock och pock drogo genom bygderna. Till dem hörde 'tattare' och 'skojare'. Dessa senare förenade ofta med tiggaryrket en liten kramhandel, då däremot de förra, likt äkta latmaskar, medförde metspön, hästar och hundar. Någon gång voro de kittelflickare eller sotare, mera ofta spådde och trollade de till husbehof. Ännu en annan grupp bildade 'finnar', 'lappar' och 'norrbaggar', hvilka sålde trollpåsar som skydd och hjälp mot sjukdomar. Afskedade krigsmän hjälpte till med att utrota skadedjur t. ex. räfvar, och gjorde sig således förtjänta af det allmännas tacksamhet på detta sätt. Till sist ändtligen kommo 'spelemännen'. När de vintertiden kommo, sattes spinnrockarna i vrån, linskäfvorna skakades från förklädena, pigorna fattade hvarandra om lifvet, barnen togo i ring, och på träskoklädda fötter gick »höppsavalsen» med jublande lust, så att den hvita golf-sanden yrde omkring.

Vi begynte vår beskrifning af tiggarna med ett citat från fransmannen Ogier af 1634, där han gent emot de franska förhållandena vid denna tid satte de svenska såsom genomgående bättre och lyckligare. Vi vilja avsluta vår skildring med att citera en engelsman, som lärde känna de svenska förhållandena hos allmogen på 1840-talet. Han säger, sedan han först beskrifvit fattigvården i Sverige: »Slutligen och i sammanfattning, drager jag icke i betänkanne att i afseende på Sveriges allmoge våga det påståendet, att den är mycket bättre ställd än motsvarande klass i England — om sådan där finnes. Såsom en regel gäller, att den förekommer mig vara väl klädd, väl född, i goda bostäder, och nästan allmänt har tillgång till vedbrand.»

Tjänarefrågan tyckes redan under medeltiden ej ha varit så oviktig. Flera stadgar vittna om den svårighet man hade med att få nödig hjälp

i arbete. Särskildt gällde detta de för år stadda tjänarna. Hjälpfolk för sommaren eller hösten var lättare att erhålla. I en bestämmelse af 1474 heter det, att ingen skulle antagas till tröskare, som icke ville tjäna under påföljande sommar. Tjänare staddes under medeltiden för halfår; flyttetiderna voro i Västergötland påsk och Mickelsmessa (29 sept.), i Västmanland påsk och vinternatt, annars vanligen pingst och Mårtensmessa (11 nov.). Vid flyttetiderna hade de rättighet till en veckas tjänstledighet.

Lönefrågan har ju alltid varit viktig, och vi vilja här följa utvecklingen från medeltiden in till våra dagar. Man skulle rörande trälens lön kunna säga, att den bestod allenast af kläder och föda. Den enda skillnaden mellan träl och tjänare i aflöningshänseende bestod i början däri, att tjänaren förutom kläder och mat äfven fick något penningar. Senare tillkom ännu en aflöningsform nämligen ett stycke jord och nödigt utsäde till detta. Slutligen omtalas redan under medeltiden fästepenningen. Ersättningen för tjänarens arbete omfattar således fyra former af lön: 1. penningar, 2. kläder, 3. jordland, 4. fästepenning. Alla dessa framträda ej lika öfverallt, än kunde tredje, än första slaget fattas.

Se vi nu först på medeltidsförhållandena, utgjorde tjänarelönen enligt Södermannalagen under sommarhalfåret, för *arfvodesdräng* (arfvode = arbete) en mark penningar, 2 par skor och ett par handskar, för *legokvinna* 3 öre penningar och 1 par skor, under vinterhalfåret för man $\frac{1}{2}$ mark penningar, 2 par skor och 1 par handskar, för kvinna 5 örtugar och 1 par skor. Gaf en husbonde mera, var han hemfallen till böter. Om en tjänare blef sjuk, så att husbonden hade olägenhet däraf, gjordes afdrag på lönen.

Rörande aflöningsförhållandena, under 1500-talet ha vi H. Forssells undersökningar att hålla oss till. På 1550-talet bestod tjänarelönen vid kungsgårdarna af: 1. Naturapersedlar: 12—16 alnar vadmal och lärft, 3—4 par 'endubbla' skor, stundom några fårskins och några alnar groft kläde, hvilket allt efter tidens värdering motsvarade c. 4—8 kronor; 2. Penningar: 6—8 kronor om året, en penninglön, som från midten af 1560-talet begynte höjas till 8 å 12 kronor. Forssell tillägger, att denna ersättning var betydligt lägre i värde än den dränglön på 100—170 kr., som bestods på 1870-talet.

För 1600-talet följer jag Hyllén-Cavallius' uppgifter från Varend. Fästepenningen för en legodräng uppgick år 1618 till tre eller fyra öre penningar, och för en legopiga till en mark. Årslegan för en dräng blir i domböckerna omtalad under namn af *hufvudgäld*. År 1618 erhöi en legodräng i Uppvidinge härad, utom fästepenning, en hufvud-

gäld af kläder, 4 par skor och 7 mark penningar. År 1619 hade en dräng erhållit löfte om en hufvudgäld bestående af: en sölfsked om 3 lod, 2 tröjor, 1 par byxor, 2 skjortor, 2 par hosor och 4 par skor. En präst hade 1626 utlofvat sin dräng: kläder och 5 mark penningar, utom fästepenningen, hvilken hufvudgäld af häradsrätten uppskattades till ett sammanlagdt värde af 18 mark efter tidens varupris. Årslegan för en tjänstepiga får däremot i domböckerna namn af *lön*. År 1619 förekommer om en legopiga, som, fästepenningen oräknad, hade i lön 4 daler. En annan, som år 1621 gått ur sin tjänst utan orlof, dömdes att från sig lägga fästepenningen och sedan »lönen, så mycket matfadern henne fäst och lofvat hade». Denna lön uppgick likaledes till 4 daler.

Under 1700-talet stiger lönen högst betydligt. Linné nämner 1749 från Skåne: »Bonddrängarnas lön är här (i Malmönejden) ofta dryg och stiger under tiden inemot 100 daler silfvermynt, i så måtto, att de hafva sin lott i åkern; men som sådant långt för detta är förbudet, torde det med tiden ändras». Någon förändring synes dock ej ha inträdd. En god öfversikt af förhållandena i Nora bergslag på 1780-talet ger oss Eric Bergenskiöld 1784: »En fullkomlig dräng får i lön 216—240 daler, 5 par svenska skor, 1 par vantar, 1 par handskar, 1 förskinn, 1 skjorta af lärft och 1 af blaggarn. (Dessa småpersedlar kallades vanligen med ett gemensamt namn *fullt smårede*). En mindre får 150—180 daler jämte förenämnda persedlar. En fullkomlig piga får 90—100 daler, 5 par svenska skor, 1 lintyg af lärft, 1 d:o af blaggarn, 1 boråskläde, 1 kattunsmössa, 1 fyrtrådsförkläde, 1 par handskar med vantar. En mindre får 60—72 daler, jämte alla förenämnda persedlar». Motsvarande löner å landtgårdarna samt i Nora stad (med dess åkerbruk) voro: »En fullkomlig dräng, som kan förestå åkerbruket, slöjda och beslå hästarna, 180 daler jämte 4 par svenska skor och förskinn. En d:o piga 72 daler och 4 par svenska skor, samt 9 daler i marknadspenningar. De hvilka ge sina pigor linne, ge icke mera än 60 dalers lön. Städseln är gemenligen till drängen 1 riksdaler och till pigan 24 skillingar. En hushållerska får emellan 200 och 240 dalers lön, 4 par tyska skor och 1 riksdaler marknadspenningar.»

Från Halltorp och Voxtorp omtalar Ad. Modeer i Vet.-ak:s handl. 1767, att dränglönen bestod i penningar 20 dal.; städsel 2 dal., tvenne blågarns- och en lärftsskjorta, 4 par skor, 1 par ullstrumpor, 1 par dito att vidbindas; utsäde 1 skäppa, merendels korn, på bästa jord; piglönen: penningar 10 dal., städsel, linnetyg och skor, lika med drängen, 2 marker ull och en kanna linfrösåning.

Från södra Halland ha vi genom prosten Pehr Osbeck (1796) en beskrifning af förhållandena under andra hälften af 1700-talet:

»Tjänstfolket har den största bekvämligheten. En del pigor tjäna halfva året och råda öfver sig själfva det öfriga, ja, en del tjäna hvarannan eller hvar tredje vecka, bo på samma ställe, men föda sig själfva eller gå hem till föräldrarna under legotiden. En del gifvas ibland dem, som icke göra mer än de behåga, så att husbonden ofta hade sin hushållning i slätt stånd, om inte hustrun vore så flitig. Drängar hos allmogen äro ännu mera själfvoda. De se sig aldrig förlägna och kunna gå till dess de gråna i andras tjänst med större bekvämlighet än att gifta sig. En dräng har här så många tillflykter: sillfisket vid Göteborg m. m. står honom öppet. Han går till Kristianstads tegelbruk, går till Skåne att tröska om vintern, sedan till Bjäre härad i Skåne att sköta åkerbruket för de bortavarande sjömännen, änskönt han icke kan göra de sämsta åkerredskap. Det är intet att undra öfver, att halländska landtbruket härigenom lider, isynnerhet hos ståndspersoner, som ej kunna själfva sköta åkerbruket, när en dräng icke blyges vid att begära 100 daler s. och väl däröfver.»

I andra decenniet af 1800-talet utgjorde lönen i Hellestads pastorat i Skåne: För en dräng: 4 à 6 tr säd, dubbla kläder, bestående af: en blå eller hvit tröja och en skinnpäls, ett par skinnbyxor och ett par linbyxor, en lärfts- och en blågarnsskjorta, ett par strumpor och ett par förfot, samt två par skor eller ett par stöflar. I Dalby och Bonderups socknar inom samma pastorat fick en dräng för egen räkning på husbondens ägor utså två tr hafre och 24 kapp. korn men fick blott enkla kläder i lön för året. En piga fick inom pastoratet en blå eller brun kjortel, 12 alnar blågarn och 5 alnar lärft, ett förkläde, en mark ull, ett par skor, samt för egen räkning utså en kappe linfrö och 6 kappar potatis.

Rörande senare tider måste jag nöja mig med att nämna några få siffror. Lönen i Nora och Lindes bergslagar på 1830-talet var 50—60, någon gång 75 riksdaler samt »smårede» (se föregående sidan); en pigas lön var 25—28 rdr jämte smårede. I Västergötland fick drängen vid samma tid 100 dlr (16 rdr 32 sk.), pigan 50 dlr, när det var som högst. Eljest förekom exempel på, att en piga tjänat i nära 30 år för 6 rdr om året och 2 rdr i städja. Naturapersedlarna för såväl dräng som piga voro: 12 alnar väf, 9 skålp. ull, 2 à 4 par skodon (kängor, skor, stöflar). På samma 30-tal erhöi en förmansdräng i mellersta Kalmar län 200 dlr (33 kr. 33 öre). En daglönares dagspenning utgjorde 32 skilling. I Skåne voro förhållandena de samma, eller 200 daler, kläder och jordland, ända in på 50-talet.

Slutligen vilja vi anföra ett exempel från slutet af århundradet efter Landsmålstidskr. XV: 7: Folkets hushållning i Bollebygd (Västerg.). I denna nejd hade en dräng i kontant lön 150—200 kr. jämte kost; piga 80—100 kr. jämte kost. En statdrängs aflöning beräknas i allt till 435 kr. (däraf 200 i penningar, resten in natura)¹.

¹ Rörande statarnas löneförhållanden se bl. a. H. F. Spak, Landtarbetsrefrågan (s. 64 har en öfversikt af förhållandena vid Sveriges större herregårdar).

Fråga vi oss, huru denna låga aflöning kunde räcka till, måste vi erkänna, att det blott gick »jämt ihop». Något att lägga undan för framtiden blef det i alla fall icke. Under de sorgliga åren, då brännvinsdrickandet var så allmänt, eller 1800-talets första hälft, utbyttes penninglönen ej sällan mot dryckesvara eller också söps allt upp på krogen. Det återstod därför för en tjänare intet annat än att bli i sin tjänst hela lifvet igenom. Sådana »trotjänare» voro förr tämligen vanliga såväl bland drängar som pigor.

En grupp af tjänare bestod emellertid af hemmansegaresöner och -döttrar, hvilka, genom att taga plats på en större gård, fingo lära sig en del saker, som ej kunde inhämtas därhemma. Dessa hade det genomgående bättre ställt och öfvertogo så småningom landtställen själfva.

Slutligen fanns en grupp, som passade kreaturen på betesmarkerna, nämligen herdarna och herdinnorna. Dessa voro ofta högst betrodda personer samt därför i regel ålderstigna och erfarna. Endast undantagsvis under byalagets tid höll sig bonden med en egen herde. I vanligaste fall var det byalaget, som gemensamt hade en herde eller herdinna. Städerna hade likaledes en sådan till sina hjordar. Linné antecknar från Lund 1749: »Herdarna blåste vid alla byar och städer på slätten i sina horn bittida om morgonen och skramlade med sina ringstafvar; pigorna utsläppte boskapen, som på en gång mottogos vid husen och utfördes af herdarna till fäladen i bet, så ordentligen, att det var nöje att se. En inrättning, som vore nog nyttig vid de mesta städer uppe i Sverige».

Under 1700-talet skiljde man vanligen på få- och fåraherde, och de flesta stora byarna (och städerna) hade en af hvarje slag. Ur en skråordning af 1754 från Simrishamn (Medd. N. M. 1899/00) citera vi följande rörande bägge dessa herdars skyldigheter:

»Fäherde skall årligen hållas, och efter gammal plägsed, njuta den lön, som med honom kan öfverenskommas; fördenskull han ock måste veta sin plikt vara, att i rättan tid kl. 6 om morgnarna, igenom stöt i hornet, gifva i gatorna tillkänna, att de som hafva kor, måge skaffa dem för honom utom staden allrasenast $\frac{1}{2}$ 7, vår och efterhöst, men om sommaren i strängaste värmen, hållas de ute om nätterna och köras hem om morgnarna, eller som därom kan af åldermannen anstaltas, njuter ock för bättre aktning på kreaturen, hjornad med sig vid vallgången, så länge nödigt finnes, hvaröfver han har att förfråga sig hos ålderman och bisittare, såväl som vid andra förefallande tillfällen dem åtlyda.

Fåraherdens skyldighet beträffande, så bör han ifrån början af vårdagen, och till Helgonemessotiden, i rättan tid om morgnarna kl. 8 utanom stockbommen emottaga fåren; försummar någon i rättan tid ställa sina får för herden, svare själf till all den olägenhet däraf följer; och njute herden jämväl hjornad för sig vid vallgången, den tiden af året nödigt pröfvas, hvaremot han undfår den lön som med honom betingas kan, jämte kost och hjornad för hvarje fyra får om dagen; för sex,

hvarannan omgång i två dagar, o. s. v. proportionaliter. För öfrigt rättar han sig, såväl som de där hafva fåren under hans vård, alldeles efter hvad om fåherden förut anfördt finnes, och härtill lämpas kan.»

Orsaken till att man i öfre Sverige ej hade herdar var, att fäbodlifvet tvang de unga att om sommaren bege sig man ur huse för att vakta kreaturen. Först i senare tider har det blifvit svårare att få husets eget folk att passa kreaturen i skogen, och då har man äfven där fått tillgripa särskilda vaktare. I andra nejder, där fäbodlifvet ej existerat, har herdelifvet utbildat speciella former såsom t. ex. på Öland, Gotland och i Skåne.

I våra dagar äro herdarna i det stora hela försvunna. Det blef med tiden allt svårare att få någon att passa djuren, och det folk som till sist stod till buds, bestod af de sämsta folkelementen; så t. ex. hade herdarna rykte om att vara farliga för småjantornas dygd, och herdinnorna kunde både »sina» och trolla. Det kan således vara rätt bra, att vi ej ha så många af *den* sorten numera.

Ännu in på 80-talet var det ej sällsynt i södra Sverige, att de små begynte som »vaktepojkar», innan de togo tjänst som drängar. Nu ha äfven dessa till stor del försvunnit, sedan skolan lagt beslag på barnens tid i den åldern.

Antalet tjänare på en medelstor landtgård var för ett halft sekel sedan: en större och en mindre dräng samt en större och en mindre piga. På mindre ställen fick man nöja sig med en af hvardera. Under sommaren kom sedan hjälpare vid skörden och under vintern en eller annan tröskare. I Skåne voro tjänarna: *drängen* (en vuxen karl), *hal-karen* eller *sysselepågen* (en yngre dräng), *veytepågen* eller *rännehöven* (en pojke), *pian* (en vuxen flicka), *tösen* (en halfvuxen piga) och *toske-mannen* (en äldre man).

Förhållandet mellan husbonden och tjänarna var i allmänhet det bästa. Tjänarna arbetade tillsammans med husets barn och sutto inne i stugan vid måltiderna och skötte vintersysslorna inomhus med de andra. Hvad som mycket bidrog till denna likställighet var det ofvan omtalta förhållandet, att så många hemmansägaresöner och -döttrar togo tjänst. Dock betraktades det i allmänhet ej som något godt, att en son i huset tog en tjänarinna till hustru, ej heller att dottern tog en dräng, men det var också nästan det enda exemplet på, att klasskänslan trädde fram gent emot tjänare.

Midt emellan husbonden och tjänarna stodo barnen i huset. De hade samma sysslor att utföra som tjänarna men åtnjöto en del förmåner utöfver dem. I allmänhet betraktades en familj med många barn som

lycklig, emedan barnen kunde hjälpa till och öka stället välmåga. I synnerhet ansågos sönerna vara värdefulla. Hade en husbonde många barn, behöfde han ej så många tjänare, ja, han kunde kanske rent af slippa anställa några sådana.

Bondeklassen själf var midtpunkten i landets näringslif. Det fanns många öfver- och underklasser inom den. En vanlig indelning var skattebönder och frälsebönder. De senare, arrendatorer under adels-gods, bildade genomgående en lägre grupp, som hade en mindre god ekonomisk ställning. Också hade de ej så lätt att följa med sin tid och skaffa sig kunskaper. Därför blefvo de vidskepliga och osjälfständiga gent emot skattebönderna. De senare däremot fingo i stället en så mycket större säkerhet i sitt uppträdande, blefvo näsvisa och »bond-dryga», där ej en viss bildning och förfining kunde åstadkomma ett noblare sätt. Inom skattebönderna särskiljdes vanligen två grupper, *gårdfolk* och *husmän*, alltefter jordbrukets storlek.

De gamla benämningarna på landtbruk var *hus*, *gård* och *ställe*. Ordet 'hus' betecknade först en fast försvarsborg, ett slott, men öfvergick sedan till att beteckna en byggnad i allmänhet. Ordet husman skulle således vara en person, som endast egde ett hus, en byggnad antingen utan eller endast med en ringa jordlapp hörande därtill. 'Gård' betecknade egentligen stängsel, inhägnad, sedan omhägnad landt gård, och till sist öfvergick ordet på byggnaden själf. I södra Sverige begagnas ordet emellertid blott om större landtegendom (vanligen 50,000 tax.-värde och därutöver). 'Ställe' betecknade först platsen, där byggnaderna lågo, sedan äfven tillhörande åkrar och ängar. I våra dagar brukas ordet i de gammaldanska landskapen om en landtegendom under 50,000 tax.-värde. En allmän benämning på innehafvare af ställen är ännu *åbo* eller *hemmansegare*. Uttrycket 'gårdfolk' som motsats till 'husmän' sträckte sig äfven till 'ställena', så att innebyggarna på 'ett godt ställe' kunde få heta gårdsfolk.

Med afseende på 'gårdarnas' och 'ställenas' benämning gäller regeln, att i egentliga Sverige hvarje landtbruksegendom har sitt särskilda namn. I de gammaldanska landskapen däremot, framför allt Skåne, Halland och Bleking, betecknas ställena officiellt med byns namn och nummer (t. ex. Stenestad nr 5), eller i dagligt bruk egarens namn med bynumret (t. ex. Nils Hanssons på femman). Endast större gårdar ha eget namn, då ofta med tillägget: »gård» (t. ex. Ljunga gård).

Vid festliga tillfällen kunde en mycket stor skillnad visa sig mellan gårdfolket och husmännen, och ibland uppstodo ordentliga slagsmål mellan de båda slagen af ungdom. Som alltid framträdde klassmedvetenheten allra starkast vid äktenskaps ingående. Det var en »olycka för släkten», om en gårdsflicka gifte sig med en husmansson. Vid bröllopsmiddagar höll man också mycket strängt fast vid, att husmän skulle sitta långt ned.

En viktig orsak till den stora klasskillnad, som uppstod mellan gårdfolk och husmän å ena sidan, landtmän och handverkare å andra

sidan, var, att man af gammalt dömde människor efter deras förmögenhet. Den som hade pengar »på kistbotten», var en person, som man borde ha respekt för, och därför sattes han före en, som ej hade lagt undan något. Detsamma gällde egendomarnas storlek. En landtman med många tunnland jord stod högre i anseende än en som egde en med mindre vidd af samma beskaffenhet.

Allmogen har själf med en viss ironi karaktäriserat sin ståndpunkt i denna sak vid tolkandet af kyrkklockornas klang. Då kyrkklockorna förkunna en rik mans död, sjunga de: »Far åt himla! Far åt himla!»; en fattig mans död däremot: »Ryk åt helvete! Ryk åt helvete!»

En annan rangskillnad bestod i olika hedersuppdrag. En kyrkovärd var alltid en ansedd man; ofvanför honom kom nämndemannen och ofvanför denne riksdagsmannen. Att bli gift med en nämndemansdotter eller en kyrkovärdsdotter var alltid »hedersamt» och lyckligt.

Den mångomtalta likställigheten mellan alla landtmän synes således endast ha existerat på ytan i det dagliga lifvet, men det kräfdes icke mycket, för att rangskillnaden strax skulle framträda. Alltid kvarstod den uppfattningen, att folk med mindre förmögenhet skulle ha sämre förståndsgåfvor. De många fall man såg på motsatsen betraktades alltid som undantag. Huru ofta har det ej händt författaren af denna bok, att han, då en folkhögskoleelevs begåfning framhålles, får höra följande yttrande: »Det är rent förunderligt. Han är ju bara husmansson!» eller »Det är märkvärdigt. Hans far har ju bara ett *litet* ställe!» Delvis kan ju detta vara riktigt. Fattigmans barn få hjälpa till från tidiga barnaår och hinna ej tänka på så mycket annat. De äro mera bundna vid en plats, se allt på enahanda sätt och träffa alltid samma personer. De förmögnares barn få tid öfver att tänka och läsa, få göra resor till andra bygder och träffa samman med olikartade personer, som påverka och utveckla deras själslif tidigare. Sedan nedärfvas dessa förvärfvade egenskaper på barnen: fattigmansbarn bli som föräldrar och förföräldrar, rikemansbarn likaså. Men å andra sidan är förmögenheten en mycket ojämn värdemätare på andliga egenskaper. Rikemansbarn kunna bli andligen försoffade, där fattigmansbarn får strida och kämpa sig fram genom lifvet och därför få skärpt andlig lifskraft. Vi få tillfälle att närmare ingå på dessa skillnader i samband med familje- och ätteförhållandena å landsbygden. Här ha vi blott velat påpeka dessa olikheter för att i någon mån förklara den ej sällan skarpt framträdande klasskillnad, som förefinnes mellan jordbrukareklassens medlemmar.

De gamle, som en gång lämnat sitt landtbruk åt son eller måg, bildade på sätt och vis en särskild olycksklass. Prosten Osbeck säger

1796: »'Undantag' borde mera inskränkas, om icke alldeles landsförvisas; ty med undantaget börjas gemenligen föräldrarnas förakt och barnens olydnad emot föräldrarna. 'Undantag är hundantag' lyder ordspråket här i orten. Så snart någon är blifven undantagsman, måste han lämna den främsta bordsåndan åt den, som stadt gården, det vare då son eller måg eller någon annan. Vid måltiden flyttar sig den gamle gårdsegaren ned till andra bordsåndan med sin hustru och barn eller dem honom tillhöra. Kan han icke föda sig af undantaget, så ökar han tiggarrhopen, går ut i andra socknar, där ingen känner honom, och samlar mer än mången trägen arbetare förtjänar med allt sitt sträfvande, säljer brödet till fattiga och köper brännvin.»

Det torde här måhända vara på sin plats att förklara ordet allmoge. Då det gällde att bestämma denna boks titel, öfvervägde författaren länge, om det vore lämpligast att använda ordet 'folk' eller 'allmoge'. Båda ha ursprungligen betecknat detsamma d. v. s. hela ett lands innebyggare. 'Sveriges allmoge' är tilltalet till Sveriges hela befolkning i lagar ännu på 1600-talet. Under den starka differentieringen på 1500-talet afskiljde man emellertid de stora godsegarna och adelsmännen från 'allmogen'. Med stadslifvets utveckling på 1700-talet räknade man äfven dessa ifrån, och så återstod vid 1800-talets början endast landsbygdens befolkning med undantag af herremännen. Då man under romantiska tidehvarvet talade om allmogen, menade man landsbygden som en enda hop af folk utan någon klasskillnad eller olikhet i sysselsättning. I våra dagar, då man fått bättre begrepp om landsbygdsförhållandena, har man ej sällan begränsat namnet till landtbrukarna eller 'bönderna'. Då man emellertid i alla uppteckningar af allmogeminnen genomgående utsträcker namnet till att omfatta handtverkare, landthandlande, ja t. o. m. präst och klockare, har jag ansett det lämpligast att använda ordet i denna vidsträckta bemärkelse af landtmän tillhörande icke-herreklass. Hvad ordet 'folk' beträffar, har differentieringen här ägt rum betydligt senare. Under 1800-talet finna vi ofta beteckningarna 'köpstadfolk' och 'bönder' såsom beteckning för stads- och landtbefolkning. Samma betydelse af ordet folk som förnämre och finare lefver kvar i uttrycket: 'Visa att du är folk'. Emellertid använder romantikerna ordet som liktydigt med allmoge d. v. s. landtklassen och ordet 'folkvisa' och 'folksaga' äro bl. a. rester från denna tid. Orden äro visserligen äldre, men i den beteckning vi nu ha dem, gå de ej längre tillbaka än till 1800-talets början. Trots denna beteckning af 'folkligt' på allt af landtinnebyggare produceradt, har det ännu ej helt och hållet lyckats ersätta ordet såsom utmärkande hela landets innebyggare. Strindberg kallar sin bok i svensk kulturhistoria 'Svenska folket i helg och söcken' och i historiska verk har 'folk' samma betydelse. Det synes därför utgifvaren af denna bok mindre lämpligt att använda ordet 'folk' om landsbygdens bebyggare, då ordet ej öfvergått till den trängre betydelse, som 'folkkunskapens' målsmän helst önska se det.

En intressant fråga rörande samhällsklasserna är äfven antalet personer, hvilka under skilda tider kunna anses ha tillhört 'allmogen'. År 1900 ägnade sig 55.8 % af Sveriges befolkning åt jordbruk och fiske, 26.7 % åt industri, 10.3 % åt handel och sjöfart och 7.2 % åt allmän tjänst o. d. Taga vi bort från jordbruksgruppen c. 5 % storgodsägare, skulle således vid århundradeskiftet hälften af Sveriges befolkning kunna anses tillhöra 'allmogen'. Under det nu förflutna första decenniet

har siffran något nedgått men skulle i rundt tal kunna bestämmas till 45 %. För jämförelsens skull vill jag anföra några beräkningar på förhållandena för 150 år sedan ur Vet.-ak:s handlingar för 1767. Indelningen är naturligtvis här efter stånd, hvarvid adeln som »frälsestånd» bildar en grupp för sig mot de tre andra som »ofrälse». Beräkningen gäller året 1760. Vi få för detta år följande siffror, hvilka vi jämföra med de ofvan för år 1900 meddelade, i det vi låta adelsgruppen 1760 motsvara storjordegaregruppen (jämte arrendatorerna af större kronogods) 1900; prästgruppen 1760 ämbetsmannagruppen 1900, borgaregruppen 1760 industri-, handels- och sjöfartsgrupperna 1900¹:

adel	1760:	10.700	i procent: —	0.5;	år 1900:	5 %
präster	»	18.200	»	— 1 ;	»	7 %
borgare	»	162.900	»	— 7 ;	»	37 %
bönder	»	2.192.400	»	+ 91.5;	»	51 %

Den största förändringen har således försiggått inom bondeståndet, som afsevärdt sjunkit i antal, under det att handelsståndet i betydlig grad tilltagit. Att handelsståndet 1760 kan ståta med en så jämförelsevis hög siffra som 7 %, får tillskrivas frihetstidens stora verksamhet för handeln. Vid århundradets början var den betydligt lägre.

Då vi alltså räkna med allmogen under forna tider, måste vi i vida högre grad än nu tänka på, att den utgjorde allra största delen af Sveriges befolkning. Att den ej mera gjorde sin makt gällande kan blott bero därpå, att den i högre grad än i senare tider saknade medel att göra sig gällande. Ett af dessa medel, som man nu gifvit allmogen, är bildningen. Okunniga om rätta skötseln af jorden blef det ekonomiska välståndet ringa, okunniga om samfundsordningen och det allmänna lifvets lagar blef det andliga välståndet obetydligt. Samma statistik af 1760, som vi förut citerat, nämner, att prästeståndet såsom ensam representant för den andliga odlingen var i förhållande till bildningsbehovet så ringa, »att hvarje prästman tillkom ecclesiastique omsorgen för 568 personer». Ett annat hinder för allmogens rätta maktutveckling låg i handelns tryckta förhållanden, och vi vilja i det följande närmare belysa denna sida af näringslivet.

Handel och handverk å landsbygden hade intill 1800-talets midt en egendomlig ställning. Granskar man de gamla bestämmelserna för städernas lif, skulle man kunna tro, att båda dessa former för näringslif hade fullkomligt saknats å landsbygden och koncentrerats i städerna. För att belysa förhållandet mellan handel och landtbruk på 1500-talet låna vi följande, närmast afseende Dalarne och Västmanland, ur »Öfre Dalarne förr och nu» (s. 538 f.):

Redan 1546 utkom en förordning, som ålade allmogen att endast i städerna, och där icke på torget, utan hos köpmannen, sälja och köpa sin spannmål vid 40 marks vite första gången, 100 marks (motsvarande värdet af 17 1/2 tunnor säd) andra gången och halsen tredje gången. Vid vite fick ingen bonde betala tröskare eller arbetskarl med säd. Han nödgades alltså föra sådan till staden, för att erhålla penningar till tröskarens betalning, denne åter fick ej hos bonden förse sig med sitt behof af spannmål, utan måste bege sig till staden för att där, ej på torget, utan

¹ Minus och plus beteckna, att förhållandena äro något lägre eller högre än den angifna siffran.

hos köpmannen tillhandla sig sitt behof. Detta förbud förnyades 1580, hvarvid tillika stadgades, att landtmannen hvarken fick på landsvägen försälja sin vara, utan någon köpare infann sig, *ej heller vända om hem med densamma*, innan han varit i staden, vid vite af 40 å 50 daler och varans förlust. Tredje gången beträdd med öfverträdelse af denna föreskrift skulle han *mista lifvet*, eller vara tvungen att arbeta vid Sala grufva eller Soffraboden. Endast s. k. skärkarlar (fiskare) erhöilo tillåtelse att sälja sin fisk på landet, ifall ingen *inom en veckas tid* velat köpa densamma. Hvad denna förordning hade att betyda, är ej svårt att inse, då man får veta, att redan förut (1523) alla landtmannavaror blifvit genom taxor nedsatta till $\frac{1}{2}$ af deras *gångbara värde*.¹

Förhållandena under 1600-talet kunna bäst studeras i de under denna tid gifna stadsprivilegierna. Jag vill här anföra några exempel ur sådana. I Vimmerby stadsrättigheter, utfärdade af kung Karl IX 1604, heter det bl. a.:

8. »Uti staden måga ock sätta sig neder, smeder 4, skinnare 4, skräddare 4, skomakare 4; dessa skola vara privilegierade, och skall i dessa två härader, som äro Asbolands och Säfvede, icke tillståndas några gångskräddare, utan desamma, som i staden boende äro, och deras drängar; item snickare 1, målare 1, sämskmakare 2, hattmakare 1 och eljest af alla andra handtverk, som där kunna hafva sin föda, hvetebackare 1, eller så många, som behöfvas. — 9. Skall ingen vara efterlåtet i dessa två härader att fara med köpmansvaror gårdar emellan, eller drifva någon köpenskap, utan där och på rätte marknadsdag och ej eljest, ho det gör har förverkat godset halft till kronan och halft till staden.»

I staden Åmåls privilegier af 1643 heter det rörande samma sak:

»Vi vilja ock härmed hafva förbjudet och afskaffadt, hvad som vår stad Åmåls tillväxt, flor och uppkomst hindra och hämma kan; enkannerligen vilja vi härmed hafva förbjudet all landköp, som å landet föröfvas vid straff öfver den, som därmed beträdd varder, som lag och stadgar förmå, jämväl ock härmed förordnad hafva, att alla gångande embetsmän¹ å landet skola sig i staden nedsätta och borgare blifva. Befinnes någon häremot göra och bryta, den skall staden mäktig vara, med vår ståthållares eller befallningsmans tillhjälp, att låta fängsla, och hvad då för arbete hos honom finnes såsom förbrutet konfiskera och ändå låta efter den ordning och embetsskrå, som vi med förderligaste vilja utgå och publicera låta, böta och plikta.»

Enligt dessa privilegier borde å landet ej finnas någon som helst handtverkare eller landthandlande. Dessa åsikter om rätta förhållandena mellan stad å landsbygd hade man haft allt sedan medeltiden, och de stodo kvar intill midten af 1800-talet. Visserligen fanns en gammal bestämmelse från Gustaf Vasas tid, att »menige mans tarfvelige embetsmän, skräddare, skomakare, skinnare, grofsmeder och timmermän» skulle få stanna på landet, men, som vi redan sett, omintetgjordes kraften af denna stadga af alla stadsprivilegierna, som häfdade stadens rätt rörande *all* handel och handtverksrörelse.

De handtverk, som, trots alla förbud, ändock förefunnos, voro således otillåtna och betraktades strida mot god rikshushållning. För att

¹ Till dessa räknades vid denna tid handtverkare och handlande.

belysa den uppfattning man under 1700-talet hade om den allt starkare framträdande handeln och handtverksrörelsen på landet, vill jag citera en man, som mer än många andra på sin tid studerat landtförhållandena, nämligen M. G. Crælius:

»De handaslöjder, som jämte bruks- och manufakturrörelserna börjat blifva landtmannanäringsfång och här (i norra Kalmar län) gjort många bönder till handtverkare, tyckes mig, att jag icke bör räkna denna orten till fördel; ty utom det, att landtbruket förlorar sin rätta skötsel igenom mångslöjd, dragas dessa näringsfång från städerna, hvarest de böra hafva sitt rätta stamhåll, hvarigenom landtmannen lider vid afsättningen med de varor, som dessa handtverkare voro tvungna att köpa, om de ej själfva voro jordbrukare. Vi få se, om Gud välsignar landet med ymnig skörd, huru spannmålen, och i mån därefter alla landtmannavaror här i orten skola falla under sitt rätta pris, förmedelst brist på afsättning; men om då vore 1,000 borgare i Vimmerby, utom de, som nu där äro, hvilka idkade allahanda handtverk och fabriksrörelse, och alla dessa voro tvungna att skaffa sig födan från landet, fick man erfara, huru landtmannen, genom ett jämnt och till dess förmån lämpadt pris på alla landtmannavaror, skulle få sin möda betald, och landt-, bergs- och stadsmannarörelserna här i orten, där de på ett fördelaktigt sätt, likasom i ett bolag, stött tillsammans, upphjälpa hvarannan; hvilket att så ske måtte, jag af hjärtat önskar!»

Af det anförda torde framgå hvilken uppfattning gamla tider hade om handtverk och handel. Man ville ha en specialisering till båtnad för både land och stad. 1700-talets penningssyn på allt bidrog blott att ännu mera tillspetsa förhållandena och häfda motsatserna mellan land och stad. Landtinnevånaren skulle drifva landtbruk, stadsinnevånaren handtverk och handel. Den som å landet ville sälja eller köpa en vara skulle bege sig till staden. Den som ville ha utfördt ett arbete måste likaledes vända sig till en handtverkare i staden, som kunde komma till honom och verkställa det. Hade man i en landsända för långt till stad och för den skull själf begynte uppsätta handel, söktes bot för detta onda genom upprättandet af en ny stad, dit handtverkarna tvingades att flytta.

En följd af dessa bundna förhållanden var, att landtmannen fick försöka reda sig utan handtverkare i de flesta fall. Crælius intygar 1774, att nästan ej en bonde fanns, som icke kunde timra och göra allt trävirke, som han behöfde till sitt gårdsbruk och hushållning, såsom bultvagnar, kärror, årder, harfvar m. m. E. Bergenskiöld säger ungefär detsamma 1784: »De timra själfva sina hus, förfärdiga sina körredskap och beslå sina dragare, ehuru med mera vinning både hästskor och söm köpas. En del kunna smida det gröfre, som till hushållet behöfves.»

Man slapp således undan handtverkare i mångt och mycket. Tiden skred emellertid framåt, och handaslöjdens kraf blefvo större. Därför måste man lita till handtverkare rörande allt, som skulle bli bättre

gjordt. Man hade då två utvägar, antingen att fara till staden och hämta ut en handtverkare eller uppmana en handtverkare, som lärt och fått stadsrättighet, att slå sig ned på landet. I den närmaste omkretsen af staden fanns en hel del sådana handtverkare, som fått mästerbref i stad och bedref sitt yrke med mer eller mindre lof på landet. Längre bort från staden bodde emellertid yrkesutöfvare, hvilka utan lof betjänade folket med handslöjdsalster. Crælius, som ej tyckte om, att man på landet konkurrerade med städerna, får ändå erkänna, att hvarje bygd på 1770-talet hade klen- och grofsmeder, snickare, svarfware, bössmeder, ställmakare, skomakare, skräddare, sadelmakare, murare, timmermän, trädgårdsmästare, skinnredare, och bland de ädlare handaslöjdsidkarna, målare, fiol- och urmakare. Ad. Modeer intygar detsamma på 1760-talet rörande Halltorps och Voxtorps socknar i södra Kalmar län: »Här finnas försvarlige socknehandtverkare, såsom skomakare, skräddare, smeder, snickare, murare, skinnberedare; en målare, en linnetryckare, en violinmakare, en brunnsgärfware m. m. allt af bondeståndet».

Fastän man på 1700-talet från det allmännas sida erkände dem som »kladdare», fick man tåla sig med dem och till sist tillåta, att åtminstone hvarje härad hade en af offentlig myndighet erkänd handtverkare hvart i sitt slag. Vi ha ett godt exempel härpå i Pehr Hörberg. Han lärde först yrket i staden Växiö såsom arbetare hos en målare, reste från denna plats »med magistratens hedrande betyg», till sitt hem och förtjänade litet penningar, så att det kunde bli nog »för de utgifter, som fordrades vid ämbetet i Göteborg för att blifva gesäll». Här gjorde man invändningar, därför att han ej hade sitt »lärokontrakt» med sig från Växiö. Till sist blef han dock »efter aflagdt gesällsprof förklarad utlär», men måste betala extra sammankomst, in- och utskrifning på en gång, sedan han i staden väntat därpå i åtta dagar. När han reste blef han skyldig »målarembetet» 10 dlr s. »såsom spen-dering på målaregesällerna»; innan allt detta var betaldt, fick han ej gesällbref. Han tog sedan tjänst hos en målare i Karlshamn och där-efter hos en annan i Växiö. Under denna sistnämnda tid fick han till-sammans med mästaren utföra ett arbete i Västra härad, Jönköpings län. Ägaren styrkte honom till att blifva »häradsmålare» där i orten. »Sistnämnde herre skaffade mig landshöfdingeembetets fullmakt utan min möda, allenast jag själf betalte den. När detta var gjordt, fick jag hans inspektors bref, att jag med det första skulle infinna mig på orten». Som häradsmålare var han emellertid ej jämmt sysselsatt, därför tog han sig för att snickra husgerådssaker, schatuller, lådor, vagnar åt traktens folk. Till sist öfvertog han ett torp och idkade sålunda ett

mindre landtbruk vid sidan om. Utan att öfverge målareyrket öfver-gick han, som vi sett, så småningom till själfegande bonde.

Vi kunna föreställa oss, att det gått andra handtverkare på liknande sätt, fastän naturligtvis ej alla kunde hinna så långt som till eget landtbruk. I regel ägde de blott sina redskap, och med dessa begåfvo de sig till den landtgård, som behöfde dem, och bodde där, tills de utfört sitt verk. De hade då fått mat och husrum och litet penningar för sitt arbete. Hur hög denna aflöning var, kunna vi döma af de meddelanden Hülphers ger oss från Tuna socken i Medelpad 1771: »Handtverkare finnas här åtskilliga till församlingens tjänst af flera professioner. En skomakare får på andras kost för ett par gemena skor i arbetslön 1 kanna korn, skräddare efter stycketal i pengar eller korn, efter 6 à 7 öre kannan räknadt. Smeder eller snickare få daglön 2 dal. o. s. v.»

Det kringvandrande lifvet utdanade så småningom särskilda typer af handtverkare med mer eller mindre tydligt framträdande särdrag. Alla handtverkare hade ej samma anseende eller voro lika omtyckta. Smederna voro mekaniker och som sådana kända för att kunna »göra konster», som ingen annan kunde utföra. De voro nejdens »vetenskapsmän» med stora praktiska kunskaper. Därför blefvo de alltid respekterade, hvar de kommo. Ett visst ekonomiskt välstånd gjorde dem också särskildt ansedda. I rak motsats till dem stodo sedan mjölnarna. De voro i allmänhet förmögna de också, enär de fingo en viss del af mjölet för sitt besvär, men voro äfven kända för en viss maklighet och öfversitteri gent emot andra. I jämförelse med smedernas intelligens voro mjölnarna genomgående dumma och slöa. Landtmännen hade ofta en misstro till deras ärlighet, och därför voro de ej så omtyckta, fastän förmögenheten ändock alltid hade respekt med sig.

En grupp för sig bildade skräddarna och skomakarna. Gent emot de två föregående yrkesutöfvarna, hvilka hade en viss förmögenhet att brösta sig öfver, kunde skräddare och skomakare blott sätta lagom bergning. Men i motsats till de förra, de materiella intressenas målsmän, representerade de i allmänhet de sorglösa konstnärsnaturerna. Alltid glada och lifliga till sinnet, pratsamma och medelsamma, voro de omtyckta, hvar de drogo fram. Kunde de sedan till på köpet spela fiol eller klarinett blefvo de formligen samhällenas favoriter. P. Johnsson säger om dem i Östra Göinge i Skåne: »Socksenskräddaren var i de flesta fall en munter kurre, som hade vetskap om allt, hvad som passerade inom socknen. Och när han, ofta åtföljd af 3 à 4 gesäller, ankom till en gård, fick man en smula omväxling i enformigheten, på samma gång man fick veta, huru grannarna hade det. Ty mästaren af

saxen var i så fall ett lefvande lexikon, som visste allt, och som kunde omtala allt. Med sockenskomakaren var samma förhållande. Bäggedera voro de välkomna i gårdarna, och bäggedera bidrogo de icke så sällan till att föra bondgossarna och bonddöttrarna samman. De voro en sort 'bönemän', som under denna tid och i dylika fall ingalunda spelade den minsta rollen.»

Till sist en utförlig beskrifning på dessa två viktiga personer från södra Halland på 1860-talet och dessförinnan:

»Skräddare och skomakare voro verkliga bjässar på landet. De voro välkomna i hvarje stuga och behandlades med mycken artighet, i synnerhet mästare själf; och de bespisades ofta bättre än husets folk, hvartill måhända bidrog husmoderns fruktan, att de på nästa ställe skulle gifva hennes hus och matlagning ett mindre hedrande vitsord. Af dessa handverkare kunde man få veta, hvad som tilldragit sig i orten, sedan de sist voro på stället. Allt ifrån det största till det minsta förtaltes af dem, under det att husets folk lyssnade med spänd uppmärksamhet; och hade någon händelse eller en del däraf undfallit mästarens minne, så kunde hans lärpojkar förtälja och fullständiga. Oaktadt allt nattvak voro de alltid glada och muntra, och togo någon gång de sannfärdiga historierna slut, visste de nog att antingen underhålla med sång eller ock berätta en vanlig sägen, såsom t. ex. om Per krämare, Blå fågel och Kvistmunts Kobäljantus, Abornäsäus eller Bonden, som var klokare än de sju vise o. s. v. Och så talade man om, än huru Jöns om söndagarna 'bliar' på Kristina, och att han följde henne hem från 'legestuan'; än huru rik den eller den tösen var; än att Petter i söndags hade ett par rutiga klädesbyxor, som voro sydda i staden; än huru godt de hade på det stället, än huru dåligt på ett annat, där de antingen ej fingo kaffe på sängen, eller det helt och hållet uteblef. Med ett ord: skräddare och skomakare voro ortens avisor, som hade den olägenheten med sig, att man ej fick dem mer än en, högst tvänne gånger om året, hvaraf följde, att åtskilliga nyheter af vikt vid årets slut nästan förlorat allt värde.»

Den som vill lära känna en god representant för denna handverks-typ, bör läsa *Jonas Stolts* minnen från 1820-talet. Öfverallt märker man den välförfarne mannen, skomakaren och spelmannen, som sett mycket, tänkt mycket och i alla lifvets skiften bibehållit den blida och glada synen på lifvet. Aldrig är han bitter eller hård mot någon, alltid söker han upp den goda sidan af allt. Alla de personer han skildrar, tänker man sig som idel hjärtegoda varelser. Hvad som emellertid nästan slår en med häpnad vid läsandet, är den djupa känslan för utvecklingen i allt, kulturströmningarna, tidsriktningarna, allt efter hand som de växlat från 1820- ända fram till 1880-talet. Det har i denna bok ofta varit tillfälle att citera honom, och läsaren har således själf kunnat döma om arten af hans iakttagelser.

Karaktärsnyanser funnos nog inom skräddare- och skomakaremästarna. De tänkte mycket, och som äkta konstnärer voro de framför allt stämningsmänniskor. Från den uppsluppnaste glädje slog de om till grubblande allvar. De blefvo då ofta mystiker med en del under-

liga idéer om världen och världsaltet. På gamla dagar kunde detta grubblande ofta öfvergå till frireligiöst svärmeri. Motsatsen kunde emellertid också inträffa, att de, som sägnen berättar, slöto förbund med den onde, eller, som vi skulle uttrycka det, försökte sig på svartkonst. Då fattigdomen kom med dess gnagande pina, begynte de filosofera öfver sätt att förtjäna pengar så där på en gång. Ofta togo de till att söka uträkna en ny uppfinning, och med detta grubbleri kunde de fortsätta, tills döden kom. För några decennier sedan lefde en sådan gammal handverkare i en skånsk by. Han hade som ung varit en glad och allmänt omtyckt man med lifligt sinne och klar begåfning. Men fattigdomen kom, och han begynte lefva enstöringslif. Så blef postmansbefattningen i socknen ledig, och den fick han. Nu gick det till en tid att hålla humöret uppe. Ur hus och i hus gick han. Alla ville höra, hvad den rolige postmannen hade att säga. Men så kom grubblat igen. Kunde han bara hitta på en vagn, som gick utan hästar, så skulle det väl gå att vara postman, tyckte han. Så satte han sig på lediga stunder till att grubbla öfver problemet, hur en vagn skulle kunna gå af sig själf. Snart öppnade hospitalet sina portar för honom — en glad och intelligent handverkare hade långsamt gått till grunden.

Som spelemän kunde skräddarna och skomakarna lätt få smak för brännvinet. När så de bistra stunderna kommo, var flaskan alltid en tröst. En speleman var aldrig så duktig, som när han fått några glas. En dyster skräddare, som till julen ej var glad och pratsam som förr, fick också ha »smort» halsen för att åter bli »sig lik». Af den glade ordentlige mästaren blef då till sist en slarvig, smutsig, föraktad man. Den som alltid skall bringa glädje åt andra, får finna sig i, om han till sist blir utfattig på allt.

Må vi dock för dessa mörka sidor ej förglömma de ljusa och glada. Undantagen låta kanske hufvudregeln framträda så mycket tydligare. Må det vara nog, hvad vi sagt: skräddare och skomakare voro som regel att räkna till socknens ädlaste och intelligentaste personer.

Sagorna ha bevarat åt oss många minnen ur handverkarnas lif. Än är det en ung man, som vill lära ett yrke och får en sträng mästare, än en vandrande gesäll, som går från stad till stad och söker arbete, än en utbildad mästare, som råkar ut för obehag. En mjölnare lefver makligt och sofver bort sina dagar. Han har det så godt, att han sätter på sin dörr: 'Här lefver mjölnaren utan bekymmer'. Då kungen kommer, gitter han knappt vända sig om af idel maklighet, och när han till straff skall inför kungen och svara på tre frågor, får drängen hjälpa honom. Han är för trögtänkt själf. — En annan gång är det en smed, som får besök af vår Herre och S:t Per. Han får

önska sig tre ting, men glömmar begära saligheten efter döden och får i stället makt att utföra en del konststycken. Se'n ingår han förbund med den onde, men lyckas, när denne vill hämta honom, med sina konster drifva honom och hela hans anhang på flykten. När han så dör, stänger Petrus himmelrikets dörr för honom, och när han kommer till helvetet, vill den onde på inga villkor ha honom. Med de många konster *han* kunde, skulle han kunna vända upp och ner på hela helvetet. — En annan gång igen är det en fet och välmående smed och en smal skraddare, som tillsammans knacka på himmelrikets port. Petrus öppnar så nätt för att se, hvad det kunde vara för några. Skraddaren, liflig och van att utnyttja ögonblicken, slinker hastigt in om dörren och får bli där, under det att den bredaxlade mera säflige smeden får bli kvar utanför, när Petrus hastigt smäller igen porten.

Vi ha hittills endast sysslat med handverkaren, som dref sitt yrke inom ett visst begränsadt område och där betjänade landtmännen, så mycket som de kunde behöfva hans hjälp. En annan typ bildar däremot landtmännen, som ej kunde försörja sig af landtbruket utan fingo bli handverkare vid sidan om. Dessa kunde ej flytta ut från sina hem och slå sig ned hvar för sig i samhällena, där man kunde ha gagn af dem, utan fingo bo kvar och sköta sin lilla jord, då det behöfdes, och slöjda hemma eller fara bort från by till by under vintern, när de ej direkt tvungos af jordens odling att sysselsätta sig med annat. Vi ha i Sverige i hufvudsak haft tre centralhårdar för denna näring: en i norra Skåne och sydvästra Småland, en i södra Västergötland (»sjuhäradsbygden»), och en i Siljanssocknarna i Dalarne. I allmänhet är det träslöjd och smide. I Skåne-Smålandskretsen är det träkärl, korgar, väfskedar, stegar och klensmide såsom liar, knifvar och järnverktyg. I Dalarne är det tillika de rent mekaniska färdigheterna, som uppöfvats. Liksom i Skåne har hvarje ort valt sin gren. Så t. ex. framträder inom Mora byar sedan gammalt följande arbetsfördelning: Garsås med laggkärl, Nusnäs, Färnäs och Noret med byråar, klockfodral och andra snickeriarbeten, Vämhus och Bonäs utom hår- och korgarbeten äfven rissel, såll och laggkärl, Gopshus och Oxberg laggkärl och väfskedar, ur, Hemus, Selja, Långlet, Östnor, Öna och Kråkberg med ur och messingskammar.

Västgötabygden hade under medeltiden och 1500-talet endast träalster och klensmidesalster att afyttra, men begynte under 1600-talet så smått äfven med väfnadsalster, och under 1700-talet lyckades de att svinga sig upp till Sveriges främste näringsidkare inom branschen. I ett kungligt bref af d. 23 mars 1620 heter det, att de drogo omkring

»med skällor, skålar, sporrar, saxar och andra små varor». Med de öfverhandtagande väfnadsintressena försvann snart träslöjd och klensmide.

Just inom västgötagruppen låter sig utvecklingen från landtbruk och handverk till handel allra bäst följas. I början bedrefvo de sitt yrke som sidosysselsättning bredvid landtbruket, sedan öfvergingo de till kringresande handverkare, hvilka blott medförde verktyg, ej utförda arbeten. Då fingo hustrurna och kvinnorna sköta jordbruket, medan männen voro borta. Djurklou, som genomgått domstolshandlingar från Kinds härad från 1600-talet, meddelar följande rörande deras näringsfång vid denna tid:

Ijushults socknemän hade på 1600-talet klagat, att Borås' borgare velat förtaga dem det näringsmedel, som de och deras förfäder före dem brukat hafva, med svarning kring landet, och nu fordra, att allt det svarfvade godset skulle i Borås afyttras. Skulle de härtill blifva nödsakade, vore det dem omöjligt att försörja sig och utbetala sina skatter, då jorden icke lämnade, hvad härtill fordrades. De gamla handlingarna upplysa om, att i deras hemort icke fanns tillgång på de träslag, al och asp, som de behöfde för sina bollar och skålar, utan att det öfre landet och synnerligast Uppland för dem erbjöd både det bästa tillfället att få råämnet och att afsätta sina tillverkningar. Detta näringsfång sköttes då ännu på ett enkelt sätt. Skålaknallen, som sällan medförde något varulager, blott sina redskap, stannade, där behof af hans biträde förefanns, och tillverkade på stället af lämnadt materiell, hvad som önskades. Hans svarfvarlön var äfven efter gammal sedvana bestämd sålunda, att han i betalning skulle ha lika mycket såd (egentligen råg), som kunde rymmas i det utsvarfvade kärlet, och detta sätt att betala honom kunna ännu lefvande äldre personer efter sina fäders berättelser vitsorda. En sådan gårdfarihandel kunde icke utöfva en så demoraliserande inverkan, som den försäljning i enskilda hus och på marknader af dukar och tyg samt annan kvinnlig pynt i förening med det långt drifna utborgandet sedermera visat sig medföra.

Allt efter hand blef af denna handverksrörelse en verklig handel med producent och försäljare. Mellan dessa två insköts 'förläggaren' som förmedlare. Förläggaren var den centrala midtpunkten i allt, som försåg producenten med råmateriellet och som mottog och aflönade det utförda arbetet samt tillställde försäljaren (*knallen*) det. Den stackars arbetande, som i allt skulle lyda förläggarens befallningar och blindt fick underkasta sig hans betalningsvillkor, blef en andligen förkrympt individ utan möjlighet till att förbättra sin ställning eller bli fri det tunga oket. *Knallen* var en bättre situerad man, som for land och rike rundt — en äkta profryttartyp från gamla tider. Förläggaren blef arbetsgifvaretypen, där allt blott var affär.

J. Sundblad karaktäriserar de två sistnämnda sådana de framträda ännu på 1830- och 40-talet så här: »I *förläggaren* hade man en person, som förstod 'guldmakeriets' hemlighetsfulla konst; *hans* slagrutor hette mod, kraft och förslagenhet. Härmed parade sig en ej ringa

njutningslystnad; denna tillfredsställde han men oftast med det hof och den sans, som i så hög grad utmärkte denna natur. Skuggpartiet hos denna personlighet låg i den köld och hänsynslöshet, hvarmed han behandlade dem, som skapade hans rikedom, väfverskan var i hans ögon ej annat än en maskin, hvilken kasseras, när den är utsliten. — *Knallen* var en mera komplicerad karaktär och erbjöd därför mera intresse men ännu mindre tillfredsställelse. I ena ögonblicket svor han vid sin salighet på redbarheten af sitt handlingssätt, och i det nästa var han färdig att bedraga hvem som kom i hans väg. För en fordran af några

216. »Västgötaknalle» (Dahlström 1863).

riksdaler var han i stånd att låta utmäta det fattiga hjonelagets enda gryta, men en annan gång kunde han röras till tårar öfver ett barns sorg eller en sjuks lidanden, ja — hellre än att se sin häst frysa kunde han själf gå och hacka tänderna, ty kapprocken, den låg på hästryggen. Med ett ord: var någon en psykologisk gåta, så var det han.»

Sundblad tillägger: »Dessa karaktärstyper tillhöra emellertid ett svunnet tidsskede. Den gamle knallen, som en gång strök kring land och rike, har afträdt skådeplatsen, och förläggaren, ehuru fortlefvande, är ej samme person, som han en gång var. Han tillhör numera herreklassen; förr var han en af sin bygds storbönder, och var då primus inter pares; som herreman får han nöja sig med en mindre framstående roll.»

I de svenska folksagorna är västgötaknallen en noga karakteriserad typ. Än är han storordig skräflare, sniken och illmarig utan tro på något annat än sig själf, därför med lätthet ingående kontrakt om så med själfva den lede, än är han den dumme, i landtbruk oerfarne, som låter lura sig af första för honom ovanliga ting eller händelse. I båda fallen är han handelsmannen med blick för affärer, liflig och rådig, aldrig skyende besvär och aldrig ryggande tillbaka för svårigheter. För honom är landtmannen den, som man kan bedraga, så ofta man kan, och landtmannen är öfver sig glad, när han i sin tur kan öfverlista knallen.

I vår tid, då industri och landthandel tillsammans förser allmogen med de husbehofs- och lyxartiklar den kan önska, kan gårdfarihandeln, sådan den drefs af knallarna, anses relativt anspråkslös och oskyldig. Det har t. o. m. händt, att en och annan författare nämnt knallens landthandel som afgjort bättre och personligare än den nutida industriella stadshandeln. Det kan ju då vara intressant att höra, huru man tänkte på 1820-talet i saken. A. Grafström säger i 'Ett år i Sverige': »Om gårdfarihandelns skadlighet och det fördärf den vållar, genom spridningen af lyxartiklar bland de lägre folkklasserna, utom andra menliga följder, finnes icke, hos någon rättänkande, mer än ett omdöme. Frågan om dess upphäfvande har också, på de senaste riksdagarna, varit ett slags stående artikel. Den har beständigt återkommit, utan att kunna afgöras. Framtiden skall visa, huruvida det en gång lyckas, att öfvervinna de svårigheter, som möta dess upplösning, samt huru striden mellan enskildas intressen och det allmännas fordringar en gång kommer att afgöras.»

Af skållknallen kunde aldrig bli en handtverkare. Han utbildade sig aldrig i yrket så långt, att han kunde visa något gesällprof. Aldrig fick han heller något privilegium på ett visst yrke. Hvad han däremot dugde till var handelsman. Han är själfva typen för en äldre landthandlare, som far land och rike kring och säljer sina produkter i husen direkt. Han var i de flesta bygder en välsedd gäst, som i synnerhet på hösten var efterlängtd, då man begynte tänka på, hvad man skulle kläda sig med till julen.

Vi ha nu sett, huru trots alla stadsprivilegier både handtverkare och handelsmän slagit sig ned å landsbygden och där betjänade landbefolkningen. Mot handtverkarna var intet annat att göra än att låta dem bli, där de voro. Man hade vant sig vid att se dem, och lydde de bara strängt förordningarna att utbilda sig i stad och där köpa rättigheten, gick det an för dem att tämligen opåtaladt bedriva sin rörelse. hvar de så önskade. Ännu tydligare blef det berättigade i landthand-

verkarrörelsen betonadt, sedan länsstyrelsen kunde utfärda bref för härads- och sockenhandtverkare.

Värre var det med landthandlarna, i synnerhet när de bedrefvo sin handel i så stor skala som skålnallarna. Det fanns ej mer än ett medel häremot, och det var att söka framtvinga så hårda villkor som möjligt rörande afyttrandet af landtbrukarnas produkter.

Försäljningen af landtbruksalster finge ske antingen i stad eller å marknadsplats. Bonden valde helst den senare såsom lämpligast för honom. Då staden själf var marknadsplats, valdes helst marknadstider till besök i stad, och handelsboden anlidades då mindre än marknadsstånden. På vissa bestämda platser, framförallt städerna, skulle å marknadsdagar landets produkter sammanföras och försälas. Här fick skålnallen rätt att uppslä sina bodar, landtmannen sälja sin säd eller sina kreatur. Här kunde byte af djur ske under fullt lagliga former. En del af dessa marknader voro korta och ej så stora. Under 1700-talet klagas ofta på marknadstiderna, hvilka kommo för tätt efter hvarandra. Andra marknader, såsom t. ex. fastlagsmarknaden i Lund och Distingsmarknaden i Uppsala, sträckte sig öfver flere veckor, och folk från flera landskap kunde komma samman.

Marknaderna voro äkta folkförlustelseplatser. Här fick man se all den tänkhara lyx, som dåtiden hade att ljuda på. Här kunde man af tala stora släktmöten, här knyts bekantskaper för lifvet. Här kunde den förälskade unge mannen få psalmbok, katekes och näsduk till sin utvalda. Här fanns tillfälle till att njuta af godterna i alla förfriskningsstånden, att roa sig åt 'komedianter', höra spelmän och positiv, åka i gunga eller också låta spå sig, få se sin tillkommande m. m. Allra konstigast var det på 1800-talet, när »karamellsnurrorna (karusellerna), som gick i rundel med folk, som satt i korgar eller på trähästar», infördes. Det hörde till god sed vid en marknad att smaka på spritvaror, därför blef stämningen i regel mycket upprymd, och slagsmål hörde till den vanliga afslutningen. Den som inte fått ett blått öga, sökte låtsa, som om han fått det, för att slippa få heta feg.

Marknaderna ha uråldriga anor, och säkert är, att deras kulturhistoriska betydelse ej kan anses ringa. De voro de enda medel landtmännen egde att på laglig väg få såldt sina varor och få köpt, hvad de behöfde. I städerna fanns visserligen ett och annat äfven utanför marknadstid att köpa, men handelsbodarna där anlidades endast i ringa utsträckning af landtmännen.

Den hårdt bundna handeln verkade hämmande på landtbruket. Åkerbrukaren tvangs att producera blott för eget behof, och hvarje försök att höja sig därutöfver stöttes tillbaka genom de ringa afsättningmöjligheter,

ter, som förefunnos. Men om landtbruket led under förhållandena, gjorde städerna det ej mindre. Den ofofliga handtverksrörelsen å landet hade till följd, att stadsborna i allt för ringa mån anlidades. Gårdfarihandeln förtog vinsten för stadshandlaren, och därför blef äfven köpmännens omsättning ringa. Det återstod till sist ingenting annat än att konkurrera med landtmännen och bedrifva åkerbruk som de. Det gick lättare, än man i våra dagar skulle tro, att göra detta, ty dels hade alla tjänstemännen sin lön i jordagods, dels hade staden själf jordegendomar. Under 1600- och 1700-talet klagas ofta öfver, att bönderna tillegnat sig åkerareal, betesmarker och kärr, som en gång varit stadens. En inblick i gamla tiders stadsförhållanden kunna vi bl. a. erhålla af följande beskrifning å staden Kungelfs jord. Vi förutskicka, att staden ej på något sätt var sämre än de andra. Tvärtom intygar samma beskrifvare, att handeln i staden »uppblostrat till verklig betydighet». »Den utgör», heter det, »det ena villkoret för stadens bestånd. Det andra är borgerskapets *stora och lönande jordbruk*, hvilket icke blott lämnar uppehälle till större delen af befolkningen, utan ock därigenom, att en icke ringa lott af stadens jord är anslagen dess embetsmän på lön, i betydlig mån underlättar kostnaden för stadens styrelse.» Sedan omtalas stadens åker och äng:

»Stadens jord, hvilken donerades 1616, är räknad för 6 hela hemman, innehåller en vidd af 1,126 geometriska tunnland, med ett taxeringsvärde af 125,000 rdr rmt. Härutaf upptages omkring hälften af betesmarkerna i Fontinsbergen, där staden ock äger någon torfmosse, samt af stadens tomter. Den andra hälften utgöres till $\frac{2}{3}$ af uppodlad jord, som är indelad i s. k. 'gamla' och 'nya gårdet'. I det förre kan hvem som helst genom arf eller köp blifva lottägare, men i det senare endast stadens embets- och tjänstemän samt borgare, hvilka senare allt efter ålder och förtjänst få sina lotter däruti bestämda af magistraten och drätselkaumaren. Den återstående sjättedelen består af 'Komarken', en beteshage af den yppersta beskaffenhet, i hvilken en hvar borgare äger att, emot en viss afgift till stadskassan, släppa sina kor. Jorden är således här icke indelad på tomterna. Jordmännen är af god beskaffenhet, såsom bestående af mylla på lerbotten. Åkern besås hufvudsakligast med korn, bönor, hafre och potatis, och skötes väl. I staden underhålles ett relativt stort antal nöt.»

Under en tid, då konkurrens var ett i det allmänna medvetandet officiellt hatadt ord, då kronan till förmån för alla lagstadgade privilegier gjorde allt för att undvika täflan, försiggår sålunda bakom allt ett det intensivaste konkurrerande på alla områden. Landsbygden får ej ha handverk eller handel men har ändå bådadera till förfång för staden. Staden skall köpa sina landtprodukter af landsbygden men bedrifver själf både åkerbruk och boskapsskötsel till förfång för landet. Man behöfde sannerligen ej vara liberal politiker för att finna oriktigheter i ett sådant »skyddssystem». Och ändå var det först 1840-

talets liberala regime, som löste handel- och handtverksfrågan. Det är borgarståndet själf, som inlämnat skrifvelsen om landthandelns frihet och Kgl. Maj:t stadfäster d. 22 dec. 1846 den nya handelsordningen. Vinsten för stadens borgare bestod i, att de nu kunde förse landthandelsbodarna med varor och således få vida säkrare afnämare än någonsin förut, vinsten för landsbygden, att man där kunde på ringa afstånd få allt det man behöfde och också få såldt sina produkter lättare än förut. Nu först kunde landtmannen producera öfver eget behof, sedan han visste, att han fick sålt allt. På så sätt skedde en allmän uppryckning af stadshandeln och en likaledes allmän uppryckning af landtbruket.

Endast ett ondt i bondens och borgarens förhållande till hvarandra kom att tydligare framträda nu än förut, nämligen kreditsystemet. Linné beskriver detta system utförligt från Ångermanland 1732. Handeln mellan bonden och borgaren skedde varor mot varor. »När borgaren får godset af bonden, göres intet pris, utan sedan borgaren kommit hem från Stockholm, för han upp i sin bok ungefär som de fått i Stockholm efter behag, och därefter betalas bonden. Ej heller får bonden veta priset på de varor, salt, tobak, säd, kram etc., som han tar från borgaren, förrän deras årslikvidation sker, som dock ej sker hvart år.» Följden af denna handel inser Linné tydligt blir intet annat än, att bonden får betala för dyrt och ej vågar anmärka på den vara han får. För det han själf levererar, får han för litet betalt. Ännu längre tyckes beroendet ha gått på Gotland, som Linné besökte 9 år senare: »Kredit-handeln, som borgarna drefvo med böndren, berättades af en köpman, som här handlade, nämligen huru borgaren krediterar bonden årligen och efter hand gods, ger bonden mat och dricka, när han kommer till stads, lånar honom penningar till sin skatt, gör med honom sällan räkning och ofta krediterar honom mer än han kan återfå. Bondens skyldighet tillbaka är, att allt hvad han för till staden, lämnar han åt sin borgare på räkning och afskrifning, sökande ingen likvidation; ty där-est borgaren, efter några års sådan handel, skulle slå till, blefve bonden ruinerad. Bonden ackorderade intet om sina varor med köpman-nen, utan satte köpmannen själf värde på varorna, och därest bonden vågade sig gå till någon annan köpman, finge han strax likvidation».

Detta handelssystem blef ännu mera utbreddt efter landthandelns in-förande, i det att landthandlaren öfvertog borgarens roll. Svårigheten af en lycklig lösning af denna mycket allvarliga och viktiga allmoge-fråga, hvilat därpå, att landtmannens egendom består i natura ej i pen-ningar. I våra dagar äro förhållandena gifvetvis bättre, men kreditsyste-met tynger och binder landtbrukets utveckling ännu högst betydligt.

Landthandeln har i våra dagar, tack vare köpingar och stations-samhällen, i hög grad utvecklats, och då landtmannen förut fick sälja sin vara efter omständigheterna och förhållandena, sådana de för till-fället voro i orten, kan han nu välja de bästa afsättningsmöjligheterna och därmed få högre pris för sin vara samt sálunda få intresse af att producera bästa möjliga vara.

Vi ha hittills uppehållit oss vid de stånd, som stodo närmast landt-bruket och delvis betingades af detta. Det återstår ännu några andra, hvilka sluta sig samman om kyrkan och de andliga intressena. På gränsen mellan båda stod soldaten. Han spelade fordom en långt viktigare roll än i våra dagar. Antalet soldater, som skulle underhållas, växlade naturligtvis efter behofvet. På 1600-talet skulle i regeln 10 krono- och skattebönder bilda en rote, som ställde upp en knekt. En-ligt 1634 års regeringsform skulle 30 frälsebönder utgöra en knekt. Efter 1642 skedde roteringen efter gårdstal. Under senare delen af 1600-talet svarade 2 gårdar mot en knekt. Soldaten skulle ha en af rotehållaren byggd stuga, ett spannland åker, kåltäppa, liten äng om 2 lass hö m. m.

Soldaten var en viktig person i socknen. Ofta nämnes han som den främste mannen näst efter präst och klockare, och på gillena var hans plats före landtbrukarna. Om placeringen vid bondbrölloppen lyder en gammal vers från Dalarne:

»Först brudgum å brua,
så prästen å frua,
så soldaten,
så menige man,
så långt vi kan.»

Soldaten kunde ibland vara en tämligen förmögen man och åtnjöt äfven allmän aktning för sin varma fosterlandskärlek. I kyrkan var han alltid tillstädes, och på begrafningar var han officiellt med. Klädd i ståtlig uniform tog han sig vid fester ut som en mäktig ståtlig karl, och det var inte att undra på, om mången flicka föredrog en soldat framför en hemmansegareson.

Såsom mera kunnig i bokliga konster än landtmännen i allmänhet anförtröddes honom ej sällan undervisningen af socknens barn, och i vissa fall kunde han stiga i graderna ända till klockare. En af de i denna bok nämnda bonadsmålarna (se sid. 213) började som soldat och slog sig sedan på med att »sjunga ut lik» vid begrafningar och taga upp bordspsalmer vid gillena och slutade till sist som klockare. Denna

utveckling från soldat till klockare saknar ej sina motstycken. Vanligare var det, att han slutade som skolmästare, detta dock endast på den tiden då intet särskildt kunskapsmått kräddes af en folkets lärare. Att han som undervisare ej sparade på den »påkolja» han som soldat så rikligt trakterats med, säger sig själf.

I viss mån till samma klass som soldaten fastän af högre anseende hörde också korpralen och länsmanen. I de socknar, där sådana funnos, räknades de alltid i rang närstående prästen, och de åtnjoto ofta i allt samma aktning som denne andans man.

Klockaren var socknens främste man näst prästen och som sådan mycket respekterad, kanske i vissa fall t. o. m. litet mer än kyrkoherden själf, som ej var så praktisk lagd som sin klockare.

Klockaren hade en del åligganden af hvarjehande slag. Under medeltiden var han en slags kyrkovaktmästare med skyldighet att bl. a. ringa i kyrktornet, gräfva grafvar, se efter, att allt var på sin plats i kyrkan vid gudstjänsten o. s. v. Dessutom skulle han hjälpa prästen i expeditionen och biträda vid undervisningen och tillsynen öfver läskunnigheten i församlingen. Han åtföljde därför prästen i de flesta angelägenheterna. Emellertid kände medeltiden ej en sådan uppgift som att sjunga i kyrkan eller sjunga vid begrafningar. Detta kom till senare och synes i vissa fall rent af ha blifvit hufvudsak i samband därmed, att kantorsåliggandena ofta förenades med klockarebefattningen. Att hålla organist var en lyx, som ej alla församlingar hade råd till. Om man emellertid skaffat sig en orgel, måste man ju äfven skaffa sig en organist, och till detta dugde i allra flesta fall klockaren ej. Det berättas, att Gustaf III en gång erbjudit sig att skänka Mora kyrka en orgel. En bonde frågade då, om han ville ge dem en organist också. På konungens nekande svar lär bonden ha yttrat: »Då vilja vi icke ha någon orgel af dig».

Det blef således två tjänstemän i socknen, som bägge skötte liknande syssla under gudstjänsten, och därför uppstod ofta stridigheter mellan klockare och organist. Då musiken och sången blifvit en hufvudsak, låg det nära till hands, att organisten så småningom öfvertog klockarens och kantorns åligganden. Den undervisningsskyldighet klockaren och kantorn af gammalt haft öfvergick då äfven på organisten. Till sist kräddes skolan en särskild skolmästare med utbildning, och då blef detta den hufvudsakligaste sysselsättningen. På så sätt har under tidernas lopp af den gamle kyrkovaktmästaren blifvit den månghetrodde »klockare-kantor-organist-skolmästaren». Under hela denna utveckling har emellertid hans ställning i socknen som prästens närmaste man och hjälpare varit oförändrad.

På 1600-talet fanns en gammal bestämmelse, som än gällde kantorn, än organisten, hvilken lydde: »Han skall vara för obligerad i alla gästbud och samkvämer uppvakta och sitt embete förrätta emot en skälig ersättning, och där som förmöget folk är, förse dem med spelemän, deras ämne och kvaliteter likformige». Denna uppgift fick han egentligen först, sedan ungdomen förlorat rätten att sjunga, och tidpunkten för ofvannämnda bestämmelses i kraft trädande är i stad midten af 1600-talet, å landsbygden slutet af samma århundrade. Det fanns helt säkert ingen kärkomnare sysselsättning för klockaren än just denna. »Att uppvakta och sitt ämbete förrätta mot skälig ersättning» uppfyllde han på så sätt, att han i mångt och mycket tog ledningen vid gillena. Det blef en af hans viktigaste extrainkomster, och han utnyttjade sin makt till det yttersta. Vid måltiden hade han att sjunga bordspsalterna, och det gjorde han i regel också till allas belåtenhet.

Denna gamla tiders klockaretyp var fullt utbildad och stod högst i anseende mot slutet af 1700-talet. Under 1800-talet gick det tillbaka med det gamla inflytandet, och vid midten af 1800-talet hade skolundervisningen så tagit hans tid i anspråk, att af den gamla tiden, då »klockarfar skulle allting bestyra», endast föga stod kvar. I våra dagar har afskaffandet af klockareinstitutionen varit en brännande fråga.

För att vi emellertid skola få en någorlunda god föreställning om honom, sådan han var under sina välmaktsdagar, vill jag citera Lovéns skildring af tvenne klockare från Söderslätt i Skåne:

Vid bröllopfester sammanstötte ofta klockaren Dillberg och klockaren Kjellberg. Båda voro originaler, och jag tviflar på, att nutiden skulle vara i stånd att framställa ett dylikt par. Dillberg var en lång, mager man, rödsprängd i ansiktet, särdeles på näsan, med små ögon, hvilkas lifliga blickar lifligt framstucko under långa ögonhår och buskiga, nedhängande ögonbryn. Han gick alltid lutande, och jag minnes honom aldrig rak oftare, än när han i kyrkan vid slutet af hvarje vers kastade sig med alla sina kratter på sista tonen, för att i den nedlägga glansen af sin klockareära. Sedan föll han åter tillsammans, som en uttömd blåsbälg, men kryade sig så småningom åter under versens gång, då han i stum afbidan af sluttonen lät församlingen ödsla med sin sångförmåga. Om hvardagarna gick han alltid klädd i grå tröja, gråa korthyxor, grå strumpor och träskor, om söndagarna i en svart rock med stora svarta benknappar, svarta korthyxor med silfverspännen vid knäna, gråa strumpor och stöflar med höga hvalf öfver liktornarna och med skaft, dem tiden gjort vida som på riddarestöflar medelst att insnörpa ägarens vador. Så länge jag kan minnas honom tillbaka gick han i samma kostym, tills den grå klädningen blef svart och den svarta grå. På 1750-talet hade han varit handlande i Engelholm, förmodligen i dåliga konjunkturer, emedan han såg sig nödsakad att cedera bonis. Därifrån kom han, blottad som fågeln på kvist, och hade som den ingen annan utväg än sången. Den half honom till en klockarelägenhet, en tjänst, som han sedan innehade öfver femtio år och skötte, till både kyrkoherdens och församlingens stora nöje, med största nit, ehuru han ej hade i lön mer än tre tunnor

korn i behåll af belgonskulden, sedan skolan i M—ö tagit sin del däraf. Men denna svaga aflöning gjorde, att han fick använda mycken omtanke på ökandet af sina inkomster. Vid begrafning berodde det af den betalning han fått, huru många steg utom kyrkporten han skulle gå, för att möta liken; emedan man borde — som han sade — skilja mellan hederligt folk och fähundar. Var han väl betald, sjöng han dessutom med starkare stämma, och blåste det då en stark västanvind, påminnte han vid sådana tillfällen äfven grannpastoratets innevånare om deras dödlighet. Den tiden brukades det att hålla likpredikan öfver hvarje åbo eller åbohus. Personalierna skrefvos då af klockaren, och detta var ett af hans svåraste äligganden, särdeles därför (att jag må bruka Dillbergs egna uttryck) att personalierna alltid skulle hafva början och slut. De skulle nämligen börjas med något gudeligt tal, och några andaktsfulla reflexioner måste inpressas emellan den aflidnes dödsdag och amen; men det, som låg däremellan, framställning af den aflidnes lefverne, lämnade sällan fält för några andra variationer än olikheten af den epitaf, som tillades den aflidne i egenskap af maka, far och husfar, och af det större eller mindre beröm, som lämnades de efterlevande. Man påstod, att betalningen hade ett icke ringa inflytande på denna del af talet, och det var icke utan, att man hade skäl till detta påståfande. Det var dessutom en allmänt antagen praxis, och jag kan ganska väl erinra mig, att jag, då jag en gång klandrade en sådan personalie-författare för hans öfverdrifna njugghet på beröm, fick jag det svaret: »Den, som betalar som en fähund, må också ligga där som en fähund». Hvad som är nödigt för en tjänsteman, så framt han skall kunna göra anspråk på aktning af andra, är att själf hysa en innerlig aktning för den tjänst, som han bestrider. Denna aktning hade Dillberg i högsta grad för sin befattning. En gång, då magister Lertius hade, i fruktan för att kaffet skulle bli kallt hemma, lämnat Dillberg efter sig i annexen, hörde jag denne med stentorsstämma och blixtrande ögon förehålla magistern sitt ofog, och tillägga med en ädel stolthet: »Herre! akta Er att oftare chikanera en gammal hederlig embetsman». Han var i sin själ öfvertygad om — och denna öfvertygelse var allmän hos den tidens klockare, och gjorde dem ock till intressanta personer, — att kyrkan skulle lida obeskrifligt af hans bortgång och kunde icke ens förstå, hur det skulle gå med kyrkosång och kungörelser m. m., då han ej mera fanns. För honom skulle det varit en grym förödmjukelse om, då han sjöng, någon skulle hafva öfverröstat honom. Med största mod grep han in i sången, och sedan han, särdeles i slutstrofen, hörts högt öfver hela den af all makt sjungande församlingen, drillade han med en honom egen, särdeles förnöjd min, en lång stund på tonen, för att visa, att han ändå hade toner till öfverlopps. Så skött var klockaretjänsten den tiden en i ordets egentliga betydelse halsbrytande syssla. Det hände någon gång, sedan orgelverk blifvit anskaffadt, att klockaren och organisten ej voro ense om psalm-melodien. Församlingen stod då alltid en stund förstummad och villrädig om, i hvilken af melodierna den skulle instämma. Striden blef dock ej länge oviss. Förgäfvessatte orgelnisten alla stämmor till, ända till mixturstämman och tremulanten (hvilka i det orgelverket voro de stämmor, som satte Dillberg på det svåraste prof) snart var segern vunnen, och hela församlingen föll in i klockarens melodi, och orgelnisten såg sig nödsakad efter en vink af prostens näsduk, att packa in sin mixtur och tremulant. — Kjellberg, klockaren i den nästgränsande socknen, var icke mindre öfvertygad om sitt tjänstemannavärde än Dillberg; men måste dock medgifva, att så högt kunde han ej gå som denne, ej heller sjunga med sådan styrka. Han var en liten undersåtsig välmående man, alltid mild och glad och hörde med välbehag, att man berömde allt i världen, med undantag af Dillbergs röst. Själf talade han

och sjöng alltid genom näsan, och det var därför ej underligt, om hans toner, som banade sig väg genom en så trång passage, ej kunde få det omfång, som Dillbergs brösttoner. Aldrig medgaf han dock, att denne hade något egentligt företräde som sångare. Kjellberg kunde spela fiol och orgel, och ansåg sig därför berättigad att döma i musik. Då talet föll på Dillberg och hans domedagsröst, yttrade han alltid: »Han kan inte sjunga, han bara bölar»; men tillade strax, för att synas mild och för att vända tanken på sin egen öfverlägsenhet i teorien: »Han sjöng nog bättre, om han kunde vokalmusik». Dillberg kände allt för väl detta genom beställsamt skvaller men brydde sig ej mycket därom i känslan af sin kraft, väl vetande dessutom — som han skämtande sade — att hans toner kommo rätta vägen, då Kjellberg däremot alltid sjöng genom näsan. Men återvändom till bröllopet. Då Dillberg och Kjellberg voro samgäster, sjöngo de gemensamt versen efter måltiden. Vid detta tillfälle hade Dillberg, svårt att utmärka sig. Han behöfde mycken luft, då Kjellberg däremot behöfde mindre, hvarföre hans nästoner togo sig bättre ut i de tränga bondstugorna. Dessutom var Dillberg något väl mycket gourmand och särdeles besvärad af sång på maten. Efter måltiden, den han skötte med utomordentlig grundlighet, skulle han önskat sig tystnad; men tjänsten går framför allt, och han måste sjunga. Under denna slutvers var han i beständig strid med det ovanliga tilloppet af toner, och fick, att jag så må säga, underhålla en slags polis i halsen, som skulle se till, att ingen obehörig trängde sig fram. Denna fördelning af hans krafter gjorde, att Kjellberg, med sin svagare sångförmåga, tog sig likväl vid dylika tillfällen bättre ut och kunde glorificera sig öfver Dillberg. Härifrån härledde sig det mindre goda förhållande, som ägde rum dem emellan.

Rörande kyrkosången skulle man i våra dagar finna det själfklart, att man alltid i protestantiska länder lätit församlingen med kantors hjälp sjunga psalmerna; likaså torde det synas hvar och en i våra dagar naturligast, att orgel i kyrka i hög grad befrämjat god kyrkosång. Dock visar historien, att båda dessa antaganden ej öfverensstämma med verkliga förhållandet. Fakta tala för, att församlingens kyrkosång varit bättre och fulltonigare, där ingen orgel funnits. Hülphers intygar från Dalarne, huru man på 1760-talet ej önskade orgel i kyrkorna, men ändå sjöng så väl, att ingen landsända hade bättre församlingssång. På Gottland fanns vid samma tid ej en enda orgel i landtkyrka, men sången var dock äfven där synnerligen god.

Församlingssången som sådan hade många utvecklingsfacier att genomgå, innan den stelnade till rätt och slätt församlingssång med kantors hjälp. Först under 1600-talets andra del blef det regel, att församlingen deltog i sången, och först under 1700-talet utvecklade församlingssången sig till att bli det hufvudsakliga vid gudstjänstsjungandet. Buræus intygar visserligen från Luleå, att man där i början på 1600-talet haft verklig församlingssång omväxlande med prästen, kantorn och skolgossarna, men detta tyckes ha varit ett undantag. Man omväxlade i regel med att än låta kantorn sjunga ensam, än församlingen ensam, än mannen en vers och kvinnorna en vers. Hade man

orgel, kunde man äfven som omväxling låta orgeln spela en vers solo. Denna omväxling bibehölls i visa nejder ända in på 1800-talet. F. D. Crælius meddelar från Nås' socken i Dalarne 1837: »Kyrkosången är just icke vacker, men egen; så ock *sången till skiftes*. Den brukas vid högtidliga tillfällen, då någon psalm afsjunges under predikan och på predikantens tillsägelse. Karlarne sjunga då en vers och kvinnorna den följande, och så turvis så lång psalmen är. I Västerdal-kyrkorna finnes icke något orgelverk. Man har således tillfälle att höra rösterna och den olika melodi, på hvilken man i hvarje församling lofsjunger Gud.»

För att till sist ge en öfversikt af församlingssången i svensk landt-kyrka under senare delen af 1700-talet, vilja vi anföra prosten Öllers beskrifning af församlingssången i Jämshögs socken i Blekinge:

»Kyrkosången är här ganska vacker för att ej biträdas af orgelverk, helst folket i allmänhet har goda röster och sjunger psalmerna väl och ordentligen, högt utan att skrika den ene öfver den andra, långsamt, och ej i en polsklik takt, som man på flere ställen med förargelse får höra i synnerhet vissa psalmer afsjungas. Kvinnorösterna äro i allmänhet rådande, hvilka med karlarösternas då och då starkare instötande bastoner, utgöra en behaglig harmoni. Knappt någon melodi finnes på de brukbara psalmerna i psalmboken, den de ej kunna sjunga, ehuru somliga med ovanliga sänkningar och förhöjningar emot hvad noterna föreskrifva och allmänt i stadskyrkorna, där orgelverk ackompanjera, är brukligt. Tron eller psalmen under nr 4 (gamla psalm.) sjunga de i synnerhet ganska väl, med sådana förhöjningar på vissa ställen, som äro utmärkt intagande. Denna psalmen, som merendels hvar söndag sjunges i alla församlingar och gemenligen lika i städerna, utmärkes dock, på flera ställen, af olika semitoner och finaler, i de flesta landsorter. I Västmanland t. ex. äro brytningarna helt olika på många ställen däruti, emot dem, som här ske, och man får dock tillstå, att de sjunga väl på bägge dessa ställen. Det är i allmänhet med sången som med själfva språket, att hvar landsort har sina olika brytningar, ehuru koralen borde göra den förra mera likstämmig. Men klockarna ha till äfventyrs så mycken del i dennes, som mödrarna i språkets afbrott. Där dessa sångens föreståndare förstå ej annat än skråla, där sjunga församlingarna illa, som man på många ställen till andaktens verkliga störande får förnimma. Då däremot en vacker och ordentlig kyrkosång verkar ej litet till andaktens upphöjande.»

I kyrkan skulle klockaren under sjungandet stå midt i kyrkan och »hålla den enfaldiga och olärda hopen rätt vid tonen». Vissa församlingar hade särskild klockarstol, där han skulle stå under sången.

En gudstjänstlig handling af fordom större betydelse än nu var upptagandet af kollekt eller offer till skilda ändamål: till nödställda, till tjänstemän i församlingen, till kyrka eller fattighus m. m. Offrandet i kyrkan kunde ske på mångahanda sätt: genom att lägga penningen på altarbordet, genom att lägga den i en kista, eller genom att gå omkring med håf. Stolt skrifver från 1820-talet: »Icke fanns här då mera än

en håf, men en liten silfverbjällra var fästad på skaftet tätt intill håfven, som ristades allt ibland. Sedan finga vi två håfvar, och bjällran togs bort; och nu till sist, sedan 1870, sker denna förrättning under sången efter predikan.» En egendomlig sed med offrande i håf berättar Linné 1746 från en Västgötasocken: »Här sågo vi huru den, som gick med håfven, då han fått af bonden 1 öre kopparmynt i pungen, tillika med en nick, tog strax ut ur håfven en penning, och lämnade strax på andra sidan åt samma bondes hustru, så att äfven hon kunde hafva den äran att gifva i pungen, då håfven kom att besöka henne; således sprang den, som bar håfven, stadigt från mansstolarna till kvinnostolarna, af orsak, att bondens skyldighet här ej räknades öfver $\frac{1}{2}$ öres depace till håfven.»

Till ordningens upprätthållande i kyrkan hade man stöten (*spögnuben*). Vanligen var det en afskedad soldat, som fick denna syssla. Hans aflöning bestod till största delen af frivilliga gåfvor vid de största högtiderna. Dräkten var lång grå kapprock med fällkrage af svart tyg samt ståndkrage och armslag af rött tyg. Han skulle se efter, att ingen sof, samt öfvervaka, att ingen pratade för högt. Han hade en lång käpp ofta med träboll i spetsen, hvarmed han stötte den »brottslige» i hufvudet. »Under förberedelsen till predikan, innan Fader vår och texten lästes från predikstolen, kom kyrkovaktaren med sin långa spanskrörskäpp och gick i sakta mak lilla mangången nedåt och vände till stora gången uppåt och genomgnade hvar bänk. Om han såg någon sofva, så stötte han med sin käpp i golvet; förslog detta icke, så räckte han fram densamma och stötte till. Men ofta hade den sofvande en god granne, som varnade dessförinnan. Detta bruk upphörde första åren af 20-talet» (Stolt). Att stötens syssla ej var så lätt, intygas af ett protokoll från Västerhanninge, Söderm., af 1721, där det heter: »Därest stöten intet ser bättre upp med de sofvande, så skall han sättas af sin tjänst.»

Att upprätthålla ordningen i kyrkan var ej lätt, ej minst därför att en krog låg i omedelbar närhet af kyrkan. Före gudstjänstens början tog man sig en styrketår på krogen, och då det lätt kunde bli för mycket, fick gudstjänsten ske under allt det störande buller sådana för tillfället otillräkneliga kunde pretera. Förbuden mot dryckenskap å gudstjänsttid äro synnerligen vanliga i äldre tids kyrkostämmoproto-koll. Vi ha redan under afdelningen om dryck (se s. 414 här) nämnt en del sådana protokoll och vilja här blott anföra några andra i samband med de öfriga kyrkliga oordentligheter, som kunde äga rum. I Svinhults församlings (Ydre, Österg.) kyrkobok läses för 1686 den 12 nov.:

»Där någor befinns supa brännvin vid kyrkan, böte därför med penningar 8 öre s. m., kommer han igen 2 gången böte dubbelt. 2. Löper någor af gossarna i predikstolsgången och där oljud åstadkommer böte 4 öre s. m. 3. Sätter någor obetänksamt hatt eller mössa på, innan han kommer till kyrkedörren, böte 12 öre k.»

I Västerhanninge, Södermanland, förmanas församlingen d. 25 okt. 1778 »att på söndagen icke dröja på tingskrogen under själfva gudstjänsten».

För alla förseelser i och utom kyrkan fanns ett särskildt straff: att

»sitta i stocken». Straffstocken bestod af tvenne grofva stockar, som fastlåstes vid hvarandra och voro på innersidorna försedda med mot hvarandra svarande mindre urholkningar, i hvilka delinkventen fick sticka in sina ben (fig. 217). Stockens plats, då den ej användes, var i vapenhuset. Då någon »satt i stocken» under gudstjänst, flyttades den ofta in i själfva midtgången, och från predikstolen kungjorde prästen namnet på personen och hans förseelse.

Vi ha redan i det föregående nämnt en del tillfällen, då stockstraff ådömdes och anföras därför nu blott några andra från Västerhanninge, Södermanland. Ett fattighjon, som varit »ovettig i mun»

mot pastor och left i träta med sina medsystrar, fick »sitta i stocken vid kyrkodörren en söndag och det med rätta». En piga blef för sin tröghet i läsande dömd, därest hon ej till utsatt dag förkofrat sig, att sitta i stocken. 1765 bestämdes, att den, som blef ertappad att stjåla frukt i trädgårdarna eller ärter eller rofvor, »skulle utan skonsmål sitta en söndag i stocken och samma dag offentligen kungöras, hvarför han eller hon sådant straff undergår». 1813 blef en torpare och hans son »dömd till stockstraff för det de flyttat bärande träd». 1814 erhöll en dräng samma straff, för det »han af elak fröjd diktat vanhederliga visor om folk»; 1816 blef en 22 års gammal dräng dömd till stockstraff, »för det han icke kunde läsa och visat största tredska härutinnan».

217. Mannen som sitter i stocken.

Utanför kyrkan ålåg det de å sockenstämma utsedda »sexmännen» (vanligen 6 landtbrukare) att öfvervaka ordningen och sederna i församlingen. De skulle ha uppsikt öfver kyrkobesöken och angifva dem, som längre tid försummade Guds hus; de skulle öfvervaka, att frid och endräkt rådde i familjerna, och att svordom, fylleri, liderlighet och andra förseelser blefvo inrapporterade till sockenstämman; de skulle delgifva ådömda straff och indrifva böter o. s. v.

Från gamla orostider hade kvarstått en gammal sed att komma med vapen i kyrkan, under medeltiden båge och spjut, under 1600-talet armborst och under 1600- och 1700-talet gevär. Alla dessa vapen ställde man ifrån sig i vapenhuset och kom sålunda obehäpnad in i kyrkan. Snapphaneoroligheterna i norra Skåne, södra Småland och Bleking skapade emellertid under 1670-talet en osed, hvilken kvarstod in på 1700-talet, nämligen att vapnen medtogos in i själfva kyrkan. Vi anför, hvad prosten Öller i Jämshög, Bleking, har att anföras om en sin företrädare i slutet af 1600-talet († 1711):

»Ehuru gudfruktig, nitisk, ordentlig och allvarsam man, sal. prosten Sorbon har varit, måste han dock, i synnerhet under den oroliga snapphanetiden fördraga, att folket under själfva gudstjänsterna, ej allenast drucko och slogos, samt sköto till måls efter lilla kyrkodörren och en därvid fästad ring till handtag; utan ock hela långa tiden därefter, togo manfolken sina bössor med sig in i kyrkan och satte dem bredvid sig i sina bänkar, intill dess bemälte prost, efter alla fruktlösa föreställningar däremot, på ett demonstrativt sätt förebyggde denna oseden därmed, att han vid en offentlig gudstjänst gick i full prästaskrud med sin egen bössa på axeln in genom kyrkan och satte geväret bredvid sig för altaret, så att golvet skakade.»

Allt sedan reformationens införande hade man kyrkobänkar, och hvar och en borde veta, hvar han skulle sitta. Rangskillnaden var, som vi sågo, ej så ringa äfven på landet, och strider om platserna under gudstjänsten voro utomordentligt vanliga under 1600- och 1700-talet. Att bilägga sådana strider var ej lätt, prästen fick hålla god min under allt larm och fortsätta att predika. Rörande platserna i bänkarna gällde som regel, att alla ogifta sutto innerst, alla gifta ytterst. Allra ytterst hade kyrkogångskvinnan sin plats. »Hedersplatserna» togos emellertid också i anspråk af ståndspersoner såväl äldre som yngre, men de gifte hade alltid svårt att svälja förargelsen, då någon sådan trängde dem inåt i bänken. Bänkarna voro fordom ofta numrerade och då brukade vanligen n:r 1 vara herregårdsbänk, n:r 2 prästbänk, n:r 3 nämndemansbänk, sedan vidtog landtmännens bänkar ofta efter ordningen af gårdarna (gårdarnas nummer i kyrkoboken).

Ett annat störande buller i kyrkan uppstod därigenom, att kyrkan vintertiden ej var uppvärmd. Att kläda sig varmt nog, så att man ej frös, ansågs mindre skickligt i Guds hus. Eva Wigström säger, att

det på 1840-talet rent af var anstötligt, om en kvinna med en sjal öfver kluten sökte skydda sig mot kölden i kyrkan. Däremot var det brukligt att söka hålla fötterna varma genom att oupphörligt stampa på golvet eller slå dem mot fotbrädet. Hvarje kall söndag höll prästen sin predikan under detta ackompagnement.

Gå vi från församlingen till predikanten, finna vi honom i allmänhet under pågående gudstjänst ifrigt bemöda sig att »hålla folk varma» genom att predika så dramatiskt som möjligt. »Man satte värde på predikanter med tordönsstämmor, och duktiga näfvar att slå i predikstolen med voro väl omtyckta; förutsatt att prästerna ej i sina dundrande tal inlät sig på personliga anspelningar. Det är klart, att om det andliga lifvet slumrar hårdt hos en församling, hvars medlemmar hela veckan starkt anstränga kroppskrafterna, vill Jon Blund gärna sätta sig på ögonlocken hvilodagen. Därför var en dundrande präst vida att föredraga framför en, som med låg, entonig stämma läste tipp sin i tre afdelningar och ett slutkapitel indelade afhandling» (E. Wigström).

Prästen skulle från predikstolen ifrå mot olater och lyx i församlingen, och för att ge eftertryck åt allt kunde det ju hända, att han gick till öfverdrifter rörande hotet om straff, för begångna synder. I Asmundtorp i Skåne hade en man skaffat sig nya moderna möbler till sin sommarstuga, och nästa söndag predikade prästen mot ett sådant öfverdåd, fastän möblerna voro af enklaste slag och stolarna klädda med hemväft tyg. Predikanten fruktade för högfärdens smitta och försäkrade sina åhörare, att hvarje pinne i stolarna och sofforna en gång skulle tjäna till att underhålla den brasa, vid hvilken ägaren skulle stekas i afgrunden. Prästens vrede väckte dock endast löje, och för att få slut på en slik kyrklig uppbyggelse gaf man den unge prästen i all tysthet en tydlig föreställning om styrkan i en skånsk bondes armar, som blifvit brukade till att förvärfva en förmögenhet (E. Wigström, från 1840-talet).

Till sist vilja vi anföra ett utdrag ur en predikan i Högestads kyrka i Skåne från 1770-talet. N. H. Sjöborg återger predikantens ord och sitt eget beteende därvid. Det kan förutskickas, att Sjöborg själf var kyrkoherdeson och uppfödd i Högestads prästgård. Predikan hölls af kapellanen, ej af Sjöborgs fader:

»Nyårsdagen började predikan således: Jag skall i dag gifva eder en skänk. Jag önskar, men hvad önskar jag? Jo, att vår Frälsare Kristus må vara begynnelsen och ändan på vår nådige Konung och på Hans Christian Smitt, han som är vårt herrskap, och hvarföre är han vårt herrskap? Jo ty han gör och låter efter eget godtfinnande; men huru gör han det? Jo med ett godt samvete. Sedan predikade han om den omskurne Segerherren, och sade han, denna segerherren vilja vi dela i tvenne delar, första delen, huru vi skola väl sluta det gamla året och andra

del, huru vi skola väl börja det nya. Men ingen af dessa Segerherrens delar blefvo utförda, utan i det stället framkommo andra lika oväntade lustigheter. Den till prästgården hörande stolen var midt för kyrkodörren. Där satt jag, när Klerk på predikstolen sade: Jag talar, hvad andan för ögonblicket gifver mig in, ännu vidare till exempel, värdaste och med Jesu blod dyrt återlöste själar! Ni veten ej, hvad dygden är, och hvarföre veten I det ej? Jo; ty ingen har upptäckt för Eder, men jag skall säga Er det, nå, hvad är då dygden? Jo, ännu vidare till exempel, mina värdaste! Dygden är Arons ringande klockor, då han gick in i det allra heligaste. Jag lade mig då ner i stolen, för att dölja mitt löje, hvarefter Klerk vidtog sålunda: Här sitta bespottare ned i bänkarna, och jag vet, hvad du bespottare tänker i ditt hjärta. Du tänker sålunda: Du präster, du präster. Du står där och ljuger på predikstolen, ty ingen kan komma emot dig med lärda argumenter och oppositioner, men kan någon stiga fram och säga, att jag ljugit på detta heliga rum, han trädde fram och kaste första stenen på mig. Därefter teg han en god stund och afbadade om någon ville komma, — åter vidtog han: men jag svarar dig du bespottare! dock icke jag utan Guds ande genom mig. Nå hvad svarar jag dig då? Jo, genom min Guds nåd svarar jag dig följande nämligen detta: Tvi dig, Du bespottare! Tvi, tvi, tvi!»

Gå vi från kyrkan öfver till prästens hvardagslif, måste vi här tänka oss in i vissa förhållanden mellan präst och församling, som nu ej längre existera eller åtminstone i det närmaste äro försvunna. En sida af gamla tiders aflöning, som i hög grad lät prästen få en skef ställning i förhållande till sina församlingsbor, var offret. Prästen skulle ha sina inkomster af landtbruk och därjämte af extra intäkter. De förra utföllo ojämnt och voro i hög grad små, de senare voro beroende af prästens förhållande till sina församlingsbor. Var han omtyckt, fick han rikligt och godt offer, var han mindre undfallande mot dem, sökte man vara så kitslig som möjligt med offergård. Då jag ej här kan gå in på en närmare utredning af prästernas aflöning under äldre tider, nöjer jag mig med att citera några punkter ur en kunglig förordning af 1722 rörande prästens aflöning i Göteborgs stift. Den afviker åtminstone föga från förhållandena i de andra stiftet vid samma tid. Bestämmelsen talar om »gammal sedvänja»:

1. Att tionden förblifver efter vår approberade tiondesättning, med samma mått, som hon betalas till kronan och kyrkan uti ren kornsäd. — 2. Afväxte smör, en mark efter hvar ko, som bonden på gården äger, och därjämte ost, hvilket senare dock är en frivillig gåfva. — 3. Att med likstol sålunda förhållas, att för en jordkastning bör kyrkoherden ha 4 dlr s. af en förmögen bonde eller hustru; om man vill ha predikan, då skall därför gifvas 2, 3 å 4 dlr s., så att för jordsättningen och predikan tillsammans, intet kommer högre, än till 6, 7 å 8 dlr. En mindre förmögen bonde eller hustru betalar allenast för jordfästningen 2 dlr, och för predikan 2 dlr, tillsammans 4 dlr s.; minst förmögen bonde eller hustru, som har någon tillgång, betalar 1 dlr för jordsättning, och för predikan 1 dlr, tillsammans 2 dlr s.; efter ett barn 16 å 24 öre, och tjänstehjon 16 öre utom predikan; men för fattiga och husarna gifves intet. — 4. Att offret förblifver efter gammal plägsed, af hvar person hvar högtid, nämligen jul, påsk och pingst, hvarvid hvar och en gifver efter

deras förmögenhet och goda affektion. — 5. Att för dem, som vilja ingå äktenskap, gifves för lysningen hvad hvar och en förmår, och utom tvång godvilligt behagar; dock bör ej högre än 1 dlr eller 1 dlr och 16 öre s. af kyrkoherdarna påstås. — 6. Att med offrandet af brudfolk förblifver efter förra vanligheten; men de vanliga därvid fallande vigselpenningar äro gemmenligen 12 öre s. — 7. Att för barnkvinnors kyrkogång och barndop gifves efter vanligheten. — — 13. Kapellanerna bekomma deras lön af pastorerna, nämligen 30 dlr s. åtminstone, och åtnjuta eljest af allmogen 3 offerdagar om året, jämte det allmogen frivilligen gifva behagar, förutom det offer, som vid bröllop, barndop och kyrkogång faller. Detta är hvad kapellanerna åtnjuta, som hafva nya boställen; men af allmogen likväl årligen de ofvan specificerade offer med mera böra bekomma, fastän boställen blifva dem förordnade.»

Granska vi ofvan anförda utdrag finna vi, huru nästan på hvarje punkt vädjas till, »hvad allmogen frivilligen gifva behagar». Att prästen på så sätt, mer än hans ämbete borde kunna tåla vid, fick böja sig efter församlingens önskan, är en själfklar sak. Räckte ej tillgångarna, fanns icke mer än ett sätt att få upp dem igen, nämligen att söka få mer af församlingsborna nästa offer. De blefvo på så sätt en slags tiggare, hvilka »åto böndernas pengar», som det så ofta sades. »Det är besynnerligt, det följer väl präster i alla tider, att det är ett farligt tiggarfolk», sade en gumma en gång ännu för en 30 år sedan.

Ej blott offret bidrog till att profanera prästens ämbetsställning, utan äfven landtgården. Det är en dyster tafla, som upprullas för oss i en skrift af 1572 från N. Rörums och Hallaröds (St. Olofs) församlingar i Lunds stift, rörande prästens ställning under första protestantiska tiden. Vi citera från S. Cavallins 'Ur skånska prästhusens häfder': »Under påfve dömet hade prästen föga eller icke odlat prästgårdens jordegendom, men åtnjutit betydlig inkomst af St. Olofs altare i Hallaröd, dit folk vallfärdade ej blott från Skåne, Halland och Bleking, utan också från öfre Sverige; på aflatsdagar kommo äfven prästerna från närgränsande socknar dit, läste messor på kyrkogården och utdelade den heliga nattvarden; de gingo omkring 'med kalk och disk, och hvad offer och penningar därpå offrades, skulle sockenprästen hafva till sitt eget behof'. Äfven matvaror skänktes honom vid dessa tillfällen. Men sedan dessa inkomster efter reformationen mestadels upphört, hade prästen föga att lefva af. En präst gick själf och plöjde, harfvade, körde spilling, tröskade och släpade 'värre än en annan stackars träl', svarfvade fat, skålar och tallrikar och förde dem till staden, 'som en annan karakrämare' och sålde dem för bröd att föda sig samt hustru och barn. Dennes efterträdare var icke van vid sådant arbete, och när lönen var förtärd, gick han därför omkring i församlingarna och tiggde matvaror. — Sådana förhållanden som de här skildrade torde nog icke just utgjort sällsynta undantag, enär det fanns nödigt att förbjuda prästerna att plöja och harfva. Mot handtverks idkande förekommo inga förbud,

kanske därför att det var mindre vanligt, kanske ock därför, att det ansågs mera förenligt med prästens värdighet. Om en präst, som lefde omkring 1560, är antecknad, att han var en god smed och egde en bössa, det knappt någon i socknen då hade.»

Prästens inkomster minskades med reformationen och hans utgifter ökades. Förr var han ogift, nu ingick han äktenskap och fick hustru och barn att försörja. I början följde härmed ej alltid de bästa prästfruar som hjälp i församlingsvården. Ej sällan upphöjdes deras gamla

218. Prästaflöning i tionde, Skåne. Efter tafla af B. Nordenberg.

hushållerskor till rang och värdighet af hustrur. Att det ofta var klenst bestämdt med den utvärtes anständigheten kan man sluta af de upprepade förbud för präster att gifta sig med kvinnor, som hade dåligt rykte. Det samma bevisas af flera andra förbud, t. ex. förbudet för präster att hålla öl och rusdrycker till salu; denna försäljning kunde naturligtvis icke ske utan hustrurnas vetskap och tillhjälp. I en långt senare tid, ända in på 1700-talet förekommo exempel på, att prästhustrur »brukade ölsalu». I reformationstidehvarvet förbjöd man äfven prästerna att vara »kökemästare vid gästabud». Det har således varit brukligt att begagna prästerna såsom uppässare vid dylika tillfällen, hvarvid det

naturligtvis ofta händt att de betett sig scurrilt och förspillt sitt anseende bland folket.

Ännu längre kunde prästerskapets beroende gå, när de för att få pastoratet lofvade afstå från sitt landtbruk, som i stället skulle tillfalla församlingen. I patronella pastorat skaffade patronus sig en god inkomst genom den afgift en präst betalade för att få pastoratet.

Med prästernas giftermål följde äfven omsorger om änka och döttrar. Det gick ej att lösa denna fråga med mindre än plikt på, att efterträdaren skulle ingå äktenskap med änkan eller dottern. I ett installationsbref utfärdadt af Växiö domkapitel på 1600-talet heter det, att prästen blef »förklarad och förordnad att vara A. församlings kyrkoherde och själasörjare samt den gudfruktiga ankans rättsinnige make och alla hennes barns trogne fader i all sin och deras lifstid». Huru-dant samlifvet blef i sådana tvångsäktenskap kan hvar och en lätt tänka sig, likaledes, hurudan »föredömlig vandel» prästerskapet skulle kunna visa. Vi finna också, att församlingen gång på gång lägger sig i prästerskapets äktenskapsfråga. På 1680-talet nekade en prästänka i Förslöf, Lunds stift, att gifta sig med den utnämnda prästen, som församlingen kallat. Men på aftonen efter installationen infann sig en hop drängar och pojkar i prästgården, larmande och skriande, och sade: »Vill I gifta eder med någon af prästhuset? vi skola alla stå med änkan, och vill I icke som vi så skall det icke gå som I vill eller blifva som I tänker». År 1584 bortvisade bönderna i Höja, Lunds stift, två präster, som af biskopen blifvit till pastoratet föreslagna, och kallade i stället en som var »beryktad för otillbörlig sak», troligen för något groft brott, men ville gifta sig med änkan.

Ännu en sak bidrog till prästerskapets dåliga ställning: prästen ålåg det att härbergöra resande allt sedan medeltidens dagar. Så länge han hade goda inkomster såsom under katolska tiden gick det väl något så när an, men sedan han fått familj att försörja, var det många gånger svårt nog. En präst i Bohuslän, som 1633 tillträdde sitt pastorat, var en gång så hemsökt af resande, att de vid sin affärd lämnade vishuset alldeles tomt. Genast därpå kommo nya vägfärande och ville inkvartera sig i prästgården, men blefvo afvisade. En af dem påminde om Pauli föreskrift, att en präst bör vara gästfri; men prästen svarade: »Hade S:t Paulus bott så nära stora Hållungen som jag, hade han aldrig skrivit något sådant», med hvilket besked gästerna förfogade sig åt annat håll. — Fransmannen Ogier, som 1634 reste i Sverige, for från Uppsala till Salberget. Han beskriver sitt besök i en prästgård härstädes så här, hvarvid vi dock böra erinra, att Ogier var katolik:

»Då vi under vägen skulle ombyta hästar i en prästgård, där vi annars ej hade tänkt dröja, blefvo vi af prästen, som var sängliggande, på ett artigt sätt narrade, att först gå in och sedan stanna kvar öfver natten. Han sade oss, att han tänkte dedicera en bok till konungarna af Frankrike och England, men vore villrådlig, hvilkens namn han skulle sätta främst. Han uppehöll oss härmed, tills han steg upp, då det sedan var förgäfvets att slippa med mindre, än att supa långt in på natten. Hans dotter spelade på harpa och talade latin; själf sjöng han supvisor, som voro okyska, och drack oss ständigt till med öl ur stora silfverkannor. Vi hörde sedan, att han i ungdomen ej sparat sina får i kärleksvägen. Man kan ej nog säga, huru de lutherska prästerna äro begifna på denna last. De inpräntas från ungdomen i skolorna, huru nödvändigt det är att gifta sig. Den 27:de togo vi afsked af vår värd, som nu åter var sängliggande af ögonsjuka och podager efter gårdagsruset. Han sade oss, att han innehade detta feta bröststycke med villkor att emottaga och undfäga de förbiresande.»

Denna fallenhet för dryckenskap är tyvärr ej sällsynt inom prästhusen på 1600- och 1700-talet. Om Samuel Wiesel, som var kyrkoherde i Vislanda på 1700-talet, säger Samuel Ödman: »Det enda, som kunde läggas honom till last, var det beslut, att ingen skulle lämna hans hus oknäckt; det var husets arfsynd.» Han tillägger emellertid, att kyrkoherden för egen del var en i högsta måtto ordentlig man.

En dalbonde berättas ha sagt till sin präst en söndag: »Tack skall du ha, Jerk, för god predikan, och det är nu en sanning, det du alltid predikar som en karl; men det är bara skada på dig, att du ibland skall taga dig en tår för mycket!» (C. Sæve).

Under 1800-talet förbättrades dessa förhållanden i hög grad, och till sist blef endast den goda sidan kvar: prästhusens gästfrihet. S. Cavallin säger om de skånska prästhusen vid 1800-talets början, att många hade ett godt rykte för den vänlighet, hvarmed gäster där mottogos och för den frikostighet, hvarmed man sörjde för deras förplägning. I prosten Jonas Ahnfelts hus, först i Gullarp 1801—29, sedan i Krästorps, liksom i det Westerströmska i Ausås stod också den gamla sven-ska gästfriheten i blomma, både i extensivt och intensivt hänseende, om man så må säga. Gäster saknades sällan i dessa hus, fastän de icke lågo vid stora landsvägen, och där bjöds alltid af lekamlig väl-fägnad riktigt »ett godt mått, väl stoppadt, skakadt och öfverflödande», och det bjöds med hjärtligaste välvillighet.

Trots alla de svårigheter, som yppade sig för prästen att rätt göra sig gällande, måste vi dock i allmänhet säga, att han gjorde sitt bästa. Det finnes mångfaldiga exempel på, att en prästman för sina socknebor varit en verklig själasörjare, som genom kärlek och ömmande för allas bästa förvärfvat sig en aktning och tillgifvenhet som ingen i församlingen. Den gamla vackra titeln »far» var nog ofta ej blott en höflig titel utan innebar ett förhållande af innerligaste slag mellan

prästen och församlingsborna. Han delade deras glädje, deltog med lif och lust i deras fester, dansade med bruden vid deras bröllop, och hans hem stod alltid öppet för dem. Men han kunde också hvad mera var, trösta som ingen i sorg och bekymmer samt ge frid och ro åt den sjuke, som låg på sitt yttersta.

Då Gustaf Vasa ville afskaffa det katolska prästerskapet, yttrade allmogen: »Desse män hafva sjungit för oss under vårt arbete och i krigstider, och då vi ledo hunger eller voro tryckta af svåra skatter, hafva de med deras heliga exempel uppehållit, styrkt och tröstat oss. Till de sjuka ha de kommit både med läkemedel och andlig tröst». Dessa vackra ord tala om ett godt förhållande mellan församlingsbor och präst t. o. m. under en tid, då hårda ord och hån mot prästerskapet hörde till det ej alltför sällsynta. Under den protestantiska tiden skulle helt säkert mången församling af hjärtat velat yttra detsamma om sin själasörjare.

Vi vilja sluta med Samuel Ödmans beskrifning af Samuel Wiesel. Denne prästman, som 1726—73 var kyrkoherde i Vislanda och sedan äfven prost, är en den bästa typ för en prästman i gamla tider:

»Han var en sann själasörjare och en duktig kyrkoherde. Hela hans omsorg sträcktes till hans församling. Han indelade en pastors plikter i 4 stycken: att vårda sin församling, förestå sitt hus, betala sina kronoutsyldes och lyda sin biskop. Hans predikningar voro uppbyggliga, bibliska, renläriga och klara. Han uppträdde som en fader ibland en stor barnskara. I sin tids religionstvister tog han ingen del. Det var honom nog, att hans församling trodde rätt och lefde kristligt. Om sin tids politik brydde han sig alldeles icke. De stora tvister, som den tiden hvälfde emellan partierna, voro honom okända. Att riksdagar höllos, kände han blott af riksdagsval och kontingent. Hvad där beslöts, läste han aldrig. Dock märktes, att han älskade ständernas regering. Lika liten del tog han i det, som hände utom riket, ja ock utom hans församling. I hans öga och tal lästes redlighet och vänlighet. Det var honom en plåga att fälla ett enda hårdt ord, om icke det utkräddes af sedernas ohelgd. Han var ock otroligt älskad af sina åhörare. De kallade honom: kära far! och prostinnan: kära mor! Då han fick prosttitel, skedde ingen annan förändring än den, att kära far i prästgården förvandlas till kära far i prostgården.»

Prästen var ofta den ende, som rätt kunde hålla samman de olika klasserna af stora och små hemmansägare, torpare, tjänare och handverkare. Han förstod dem alla, och han skulle sörja för dem alla. En gång om året förhördes församlingsborna i sin kristendomkunskap, en gång i lifvet skulle alla förberedas till sin första nattvardsgång af honom och en gång, när en församlingsbo dog, skulle han vara den sista att uttala den eviga fridens ord öfver honom.

Vi ha velat sluta vårt kapitel om allmogens samhällsklasser med en skildring af prästmannen, därför att han fordom kanske mera än nu var medelpunkten i socknens lif. Länge var han den ende, som representerade det andliga lifvet, och därför blef han så omistelig i en tid, då de materiella intressena mera än någonsin behärskade allt och alla.